

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

ȘCOALA DOCTORALĂ

Doctorat în cotutelă:

Doctorat în *Istorie* la Școala Doctorală de Istorie, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași –

Dottorato di ricerca in *Studi Umanistici (XXXIII ciclo)* presso Dipartimento di Studi Umanistici (DISUM), Università di Bari Aldo Moro

Rezumatul tezei de doctorat în cotutelă

**CONCEPȚIA DESPRE IMPERIUL ROMAN ÎNTRE *LIBIDO DOMINANDI*
ȘI *VIRTUTES CREȘTINE* LA AUGUSTIN**

Doctorandă: Laura MARZO

Îndrumători:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Prof. Immacolata AULISA, Departamentul de Studii Umaniste (DISUM), Universitatea „Aldo Moro” din Bari

IAȘI, 2021

Cuprins

ABREVIERI	p. 3
INTRODUCERE	p. 6
CAPITOLUL I. Raportul dintre <i>iustitia</i> și <i>libido dominandi</i>, definiții și fenomenologii	p. 8
I.1. <i>Iustitia</i> ca virtute perfectă	
I.2. <i>Iustitia</i> umană ca virtute morală	
I.3. <i>Iustitia</i> ca virtute socială în <i>res publica</i>	
I.4. <i>Iustitia</i> în drept: <i>întreuti și frui</i>	
I.5. <i>Iustitia</i> în război: cazul <i>bellum iustum</i>	
I.6. Războaiele Imperiului Roman: afirmare <i>libido dominandi</i>	
CAPITOLUL II. <i>Libido dominandi</i> în istoria Romei și cazul de <i>crudelitas</i> a lui Sylla	p. 10
II.1. Concepția despre istorie: raportul dintre istoria sacră și istoria umană	
II.2. Reinterpretarea augustiniană a istoriei romane	
II.3. Portretul lui Sylla: <i>exemplum</i> al perioadei cele mai nefaste din istoria romană	
II.4. Răzbunarea lui Sylla: infamele liste de proscriere	
CAPITOLUL III. <i>Virtutes creștine</i> și reafirmarea dreptății: <i>exemplum</i> al lui Teodosie	p. 13
III.1. Portretul lui Teodosie, <i>imperator christianus</i> prin excelență	
III.2. <i>Pietas</i> a lui Teodosie în bătălia de pe Frigido și în masacrul de la Salonic	
III.3. Legile imperiale <i>pro fide catholica</i>	
III.4. Teodosie împotriva <i>sensu carentia</i> al păgânismului	
CONCLUZII	p. 16
BIBLIOGRAFIE	p. 18

ABREVIERI

<i>AAT</i>	<i>Atti della Accademia delle Scienze di Torino</i> . Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche. Torino: Accademia delle Scienze di Torino.
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> . Berlin/New York: De Gruyter.
<i>Athenaeum</i>	<i>Athenaeum</i> : Studi di letteratura e storia dell'antichità. Como: New Press.
<i>AU</i>	<i>Der Altsprachliche Unterricht</i> : Latein, Griechisch. Seelze (BDR): Friedrich.
<i>AugStud</i>	<i>Augustinian studies</i> . Villanova (Pa.): Villanova University Press.
<i>Augustinianum</i>	<i>Augustinianum</i> : Periodicum semestre Instituti Patristici Augustinianum. Roma: Institutum Patristicum Augustinianum.
<i>Augustinus</i>	<i>Augustinus</i> : Revista trimestral publica da por los agustinos recoletos. Madrid.
<i>BA</i>	<i>Biblioteca Ambrosiana</i> . Roma: Città Nuova Editrice.
<i>CArch</i>	<i>Cahiers archéologiques</i> . Paris: Picard.
<i>CCC</i>	<i>Civiltà classica e cristiana</i> . Università di Genova, Genova.
<i>CHD</i>	<i>Cuadernos de historia del derecho</i> . Madrid: Universidad Complutense.
<i>Ciceroniana</i>	<i>Ciceroniana</i> . Roma: Centro di Studi Ciceroniani.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> . Berlin, 1863.
<i>CLRE</i>	<i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , ed. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp (Atlanta, 1987).
<i>CrSt</i>	<i>Cristianesimo nella storia</i> : Ricerche storiche, esegetiche, teologiche. Bologna: Ed. Dehoniane Bologna.
<i>CSEL</i>	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> . Wien: De Gruyter.
<i>CTh</i>	<i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971.
<i>E&P</i>	<i>Etica & Politica / Ethics & Politics</i> : Rivista di filosofia / Review of Philosophy. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste.
<i>EL</i>	<i>Études de lettres</i> : Revue de la Faculté des lettres/ Université de Lausanne. Lausanne: Université de Lausanne, Faculté des lettres.
<i>Gymnasium</i>	<i>Gymnasium</i> : Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung. Heidelberg: Winter.

<i>Historia</i>	<i>Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Revue d'histoire ancienne.</i> Stuttgart: Steiner.
<i>HSPh</i>	<i>Harvard studies in classical philology.</i> Cambridge: Harvard University Press.
<i>ILLRP</i>	<i>Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae, I-II, a cura di A. Degrassi.</i> Firenze, 1957-1963; 1965 ² [rist. 1972].
<i>Index</i>	<i>Index: Quaderni camerti di studi romanistici. International survey of Roman law.</i> Napoli: Jovene.
<i>JAC</i>	<i>Journal of ancient civilizations.</i> Changchun (China): Northeast Normal University.
<i>JECS</i>	<i>Journal of early Christian studies: Journal of the North American Patristics Society (continuation of the second century).</i> Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press.
<i>JRS</i>	<i>The Journal of Roman studies.</i> London: Society for the Promotion of Roman Studies.
<i>JSS</i>	<i>Journal of Semitic Studies.</i> University of Manchester: Oxford University Press.
<i>Klio</i>	<i>Klio: Beiträge zur Alten Geschichte.</i> Berlin: Akademie Verl.
<i>Koinonia</i>	Κοινωνία. Napoli: D'Auria.
<i>Latomus</i>	<i>Latomus: Revue d'études latines.</i> Bruxelles: Latomus.
<i>MAT</i>	<i>Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche.</i> Torino: Accademia delle Scienze di Torino.
<i>MediterrAnt</i>	<i>Mediterraneo antico: economie, società, culture.</i> Pisa: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
<i>NBA</i>	<i>Nuova Biblioteca Agostiniana.</i> Roma: Institutum Patristicum Augustinianum.
ὄρμος	<i>Hormos: Quaderni dell'Istituto di Storia Antica dell'Università di Palermo.</i> Palermo: Università di Palermo.
<i>PLRE</i>	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire, I. A.D. 260-395, ed. by A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 1971.</i>
<i>PP</i>	<i>La Parola del passato: Rivista di studi antichi.</i> Napoli: Macchiaroli.
<i>RAC</i>	<i>Rivista di archeologia cristiana.</i> Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
<i>RDGE</i>	<i>Roman Documents from the Greek East: Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus, ed. by R. K. Sherk.</i> Baltimore (Md.), 1969.
<i>RE</i>	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung.</i> Stuttgart: J. B. Metzler, 1894-1980.

<i>REAug</i>	<i>Revue des études augustiniennes et patristiques.</i> Paris: Institut d'Études augustiniennes. Turnhout: Brepols.
<i>REL</i>	<i>Revue des études latines.</i> Paris: Les Belles Lettres.
<i>RHR</i>	<i>Revue de l'histoire des religions.</i> Paris: Colin.
<i>RIL</i>	<i>Rendiconti:</i> Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, Scienze morali e storiche. Milano: Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, Scienze Morali e Storiche.
<i>RSA</i>	<i>Rivista storica dell'Antichità.</i> Bologna: Pàtron.
<i>RSI</i>	<i>Rivista storica italiana.</i> Napoli: Ed. Scientifiche Italiane.
<i>SHHA</i>	<i>Studia historica. Historia antiqua.</i> Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca.
<i>Sociologia</i>	<i>Sociologia:</i> Rivista quadrimestrale di Scienze storiche e sociali. Roma: Gangemi Editore.
<i>StMor</i>	<i>Studia moralia:</i> Revue bi-annuelle publiée par l'Académie Alphonsienne. Roma: Editiones Academiae Alphonsianae.
<i>Studium</i>	<i>Studium:</i> Rivista universitaria cattolica. Roma-Bologna: Edizioni Studium.
<i>ThRdschau</i>	<i>Theologische Rundschau.</i> Tübingen: Mohr.
<i>Tyche</i>	<i>Tyche:</i> Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik. Wien: Holzhausen.
<i>VChr</i>	<i>Vigiliae Christianae:</i> Review of early Christian life and languages. Brill: Leiden.
<i>VetChr</i>	<i>Vetera Christianorum.</i> Bari: Edipuglia.

INTRODUCERE

Teza noastră de doctorat, intitulată *Concepția despre Imperiul Roman între libido dominandi și virtutes creștine la Augustin*, și-a propus să examineze, în cadrul viziunii escatologic-providențiale semnificative a lui Augustin din Hipona, concepția acestuia privitoare la gestionarea puterii politice și la consecințele istorice și etice ale exercitării acestei puteri în diverse etape ale istoriei Romei.

Obiectivul general al tezei a coincis așadar cu o analiză aprofundată a aprecierilor augustiniene față de Imperiul Roman și evoluția sa cronologică, politică și etică: partea (*ratio*) originală a acestei lucrări de cercetare a constat în interpretarea așa-numitei „teologii politice” augustiniene prin prisma dihotomiei augustiniene fundamentale *libido dominandi* - *virtutes* creștine, între care rolul predominant îi revine dreptății. Așadar, esența gândirii istorico-politice a episcopului de Hipona se poate identifica într-o dihotomie care opune *libido dominandi*, specifică vechii Rome (păgâne și corupte), și *virtutes* creștine în exercitarea puterii imperiale de către *princeps christianus*. De aceea, printr-o investigație atentă a producției literare a lui Augustin privitoare la concepția istorico-politică a acestuia cu privire la Imperiul Roman, cercetarea noastră și-a stabilit câteva **obiective concrete**, precum investigarea sferelor semantice privitoare la conceptele de *virtus* și de *libido dominandi*, care, în gândirea articulată a episcopului de Hipona, sunt reinterpretate într-o optică revelată, și aprofundarea judecăților devalorizante și pozitive care, în mod antitetice și ireconciliabil, sunt exprimate de Augustin cu privire la anumite personaje istorice care au demonstrat concret în deciziile lor de guvernare că urmăreau *libido dominandi* sau virtuțile creștine.

O astfel de analiză implică un raport de antiteză clară, istorică și ontologică, între prezența *libido* (sau *cupiditas*) și prezența dreptății, în accepțiunea ei de virtute creștină: de aceea, abordarea dihotomică, prin care am dorit să propun o reconstituire inedită a concepției istorico-politice a lui Augustin cu privire la condamnarea imoralității larg răspândite în Imperiul Roman, reia structura duală, împărțirea între *civitas terrena* și *civitas Dei*, din *De civitate Dei*, operă care a constituit **sursa primară** indispensabilă de la care pleacă teza noastră. În această operă, episcopul de Hipona construiește un paralelism antitetice între două personaje istorice, Lucius Cornelius Sylla și Teodosie I, care reprezintă încarnarea *libido dominandi* și, respectiv, a virtuților creștine în istoria romană. Analiza acestei comparații care, în viziunea lui Augustin, atinge cele două extreme ale concretizării răului și binelui în istorie, constituie nucleul tezei noastre, și, în același timp, **noutatea ei științifică**: deși bibliografia referitoare la studiile despre concepția istorică a teologului african este vastă, niciun cercetător nu a aprofundat până acum în detaliu această comparație relevantă între cele două perso-

naje istorice care, prin intermediul evenimentelor concrete ai căror protagoniști sunt Sylla și Teodosie, permite punerea în evidență a poziției augustiniene coerente privitoare la exercitarea corectă a guvernării. Au fost realizate contribuții monografice care prezintă analize valide despre *libido dominandi*, între care semnalăm studiul de pionierat al lui Wimmer (*Libido Dominandi: A Study in St. Augustine's De civitate Dei*, München, 1964), sau despre dreptate, în cazul căreia, de exemplu, Philippe Curbelié (*La justice dans la Cité de Dieu*, Paris, 2004) a oferit o evaluare detaliată a recurențelor și a diverselor sensuri cu care substantivul *iustitia* este folosit în vasta producție augustiniană. Cu toate acestea, chiar dacă astfel de contribuții sunt valoroase și integral acceptabile din punct de vedere științific iar consultarea lor a fost fundamentală pentru teza noastră, ele nu oferă o perspectivă de esență comparativă asupra aplicării istorice și fenomenaliste a celor două dispoziții interioare opuse care i-au condus pe conducătorii politici pe parcursul istoriei Romei.

Pentru a oferi un tablou, care se vrea cel mai exhaustiv posibil, atât asupra evoluției gândirii augustiniene cât și asupra manifestării *libido dominandi* sau a dreptății în reinterpretarea augustiniană a istoriei romane, am examinat și unele fragmente extrase din operele de tinerețe ale episcopului de Hipona (în special, *De libero arbitrio*, *De vera religione* și *Contra Faustum Manichaeum*), toate anterioare anului 400 d.Hr. Acest *excursus* cronologic în **sursele augustiniene** s-a oprit și asupra unor *loci* din *De Trinitate*, din *Enarrationes in Psalmos*, din *Quaestiones in Heptateucum* și din diverse epistole cu conținut politic (88, 102, 157, 189): în acest fel, am pus în evidență evoluția intelectuală a lui Augustin până la maturitatea din *summa* istorico-politică, *De civitate Dei*, cu scopul de a urmări parcursul „genetic” care, plecând de la originea primară a dreptății, arată dacă a fost sau nu aplicată în decursul acțiunilor politice, sociale și militare din istoria Romei.

În fine, această antologie a surselor augustiniene a necesitat o atență **abordare metodologică**, articulată după cum urmează: am început printr-o examinare scrupuloasă a mărturiilor augustiniene pentru a le confrunța apoi cu alte surse latine, în special Cicero și Sallustius, astfel încât să evidențiem divergențele între cultura creștină și intelectualii păgâni, mai ales în privința evaluării etice a statului roman. După această colaționare, am consultat numeroase studii moderne, de proveniență geografică eterogenă, selecționate atent pe baza criteriului de apropiere tematică: excluzând volumele de matrice teologică, ce nu aparțin acestei abordări, am putut oferi o perspectivă analitico-comparativă care a inclus concluziile principalelor contribuții științifice privitoare la concepția istorico-politică augustiniană, prezentându-le într-o cheie de lectură originală, arătând universalitatea și scopul constructiv care caracterizează proza istorică a lui Augustin.

CAPITOLUL I

Raportul dintre *iustitia* și *libido dominandi*, definiții și fenomenologii

Primul capitol se axează pe definițiile de dreptate, înțeleasă ca *virtus*, și, respectiv, de *libido dominandi*, adică de sete puternică de cucerire, înțeleasă, în schimb, ca *vitium*: astfel, înainte de a pătrunde în discuția istorică, am putut clarifica sensurile diverse și polisemantice cu care apare termenul de *iustitia*, în producția augustiniană selecționată. Acest capitol e conceput ca un cadru necesar introductiv și în același timp pregătitor al lucrării de investigație istorică din cele două capitole succesive: de altfel, numai în *De civitate Dei* termenul „dreptate” apare de circa 2500 de ori cu accepțiuni diferite între ele, care aveau nevoie de o clarificare semantică pentru a sublinia ce nuanță a dreptății constituie obiectul cercetării noastre.

Fără intenția de a propune o lectură teologică, am ilustrat parcursul „genetic” prin care, după opinia lui Augustin, dreptatea își are originea în Dumnezeu și este apoi dăruită oamenilor, care au astfel capacitatea de a o folosi, în limitarea lor, ca virtute personală sau ca virtute socio-politică. Urmând acest *iter*, care, de la originea perfectă a dreptății, ajunge la externalizarea ei istorică și concretă, am reconstituit în primul rând atributele specifice dreptății în sine, ca virtute de origine divină care este transmisă de Dumnezeu (prea drept) oamenilor, apoi dreptății ca virtute imperfectă posedată de oameni, sfârșind prin a analiza aplicarea socio-politică a acestei virtuți în decursul istoriei Imperiului Roman. În momentul în care am intrat în miezul analizei politice a dreptății în istoria romană, am procedat la o confruntare cu interlocutorul privilegiat al teoriilor politice ale lui Augustin, adică Cicero, pentru a pune în evidență contextul speculativ complex care stă la baza interpretării augustiniene. Pentru o astfel de analiză comparativă, am examinat și fragmentele ciceroniene, selectate atent pe baza criteriului apropierii tematice, extrase în special din fragmentul 50 Müller/110 Grilli din *Hortensius* și din tratatul *De republica*, ce constituie textul primar cu caracter politic consultat și citat de însuși Augustin. Aceste citări explicite din Cicero sunt reproduse în partea apologetică din *De civitate Dei*; ne-am oprit în special asupra paragrafului 21 din cartea a II-a din *De civitate Dei*, în care episcopul de Hipona explică poziția sa privitoare la raportul dintre dreptate și Republica romană, observând că gândirea lui este în consonanță cu cea a lui Cicero transmisă în *De re publica* (II, 42-44). A rezultat astfel că atât Augustin cât și Cicero formulează o definiție tautologică a dreptății în sfera politică, potrivit căreia dreptatea este o *conditio sine qua non* pentru guvernarea și administrarea treburilor publice; totuși, teologul african își împinge raționamentul până la paradoxul istoric, afirmând că republica romană, ca entitate statală lipsită de dreptate, a fost extrem de negativă și feroce (*pessima ac flagitiosissima*) și, deci, inexistentă.

Prin această paralelă textuală, am putut evidenția cum episcopul de Hipona neagă existența Republicii romane din punct de vedere etic, dar nu și istoric-temporal: într-adevăr, chiar dacă susține că moralitatea și dreptatea erau absente încă de la începuturile istoriei Romei, el nu neagă *in toto* existența Imperiului Roman, pentru că o astfel de afirmație ar fi fost anti-istorică și falsă, ci admite că Imperiul a existat, ca organism politic amoral, în devenirea istorică umană și în dimensiunea temporală a istoriei profane. Augustin formulează apoi o acuzație în plus împotriva existenței istorice a Imperiului Roman, întrucât condamnă instrumentul istorico-politic care a făcut Imperiul să fie cel mai extins și puternic din lumea occidentală, adică acea formă agresivă de imperialism care a permis expansiunea teritorială, administrativă și politică a Romei în dauna popoarelor pe care le-a supus. Judecata intransigentă a lui Augustin identifică în *libido dominandi* originea și pulsația primară a imperialismului roman; din această perspectivă, *libido dominandi* devine, astfel, cheia în care Augustin reinterpretează întregul curs al istoriei Romei, care s-a transformat în decursul secolelor din oraș în imperiu fără rival în bazinul mediteranean.

După identificarea originii politicii imperialiste romane, am examinat apoi modalitatea *par excellence* prin care imperialismul s-a manifestat și a fost condus din punct de vedere istoric. Am ajuns astfel să analizăm fenomenul complex al războaielor în scopuri expansioniste, care, pentru Augustin, sunt întotdeauna nedrepte și condamnable. A apărut astfel chestiunea de interpretare care ne-a determinat să clarificăm relația dintre război și dreptate: dacă pentru Augustin războaiele întreprinse de Imperiul Roman sunt întotdeauna lipsite de dreptate și, în consecință, pleacă doar din *libido dominandi* a omului, am considerat necesar să verificăm condițiile opuse, cele în care un război poate fi definit ca fiind drept. Efectiv, doar plecând de la explicarea raportului care există între război și dreptate s-au putut clarifica motivele mai profunde pentru care Augustin califică, prin antiteză, conflictele militare purtate de organismul statal roman – atât împotriva dușmanilor externi cit și împotriva opozanților interni – drept războaie nedrepte. În virtutea acestei intenții, care ne-a ghidat în alcătuirea ultimei părți a acestui capitol, am acordat o atenție deosebită examinării conceptului de *bellum iustum*, care presupune ca un război să fie considerat drept și, ca atare, justificabil și justificat și de către *pars christiana*. Pentru a oferi un tablou precis și exhaustiv în privința formulării teoretice de *bellum iustum*, care constituie un domeniu original de analiză a cercetării noastre, am luat în considerare și celelalte opere augustiniene care clarifică raportul dintre dreptate și sfera politico-militară. *Excursus*-ul surselor alese a început de la operele de tinerețe ale lui Augustin, menționate în introducere; astfel, am putut pune în evidență progresul intelectual al lui Augustin până la maturitatea atinsă în sinteza istorico-politică, *De civitate Dei*, cu scopul de a demonstra că teoria despre *bellum iustum* este un element important al *res publica* și că aplicarea ei istorică, în decursul e-

venimentelor militare umane, arată cum oamenii au manifestat virtutea dreptății sau *libido dominandi*.

După ce am sortat fragmentele augustiniene în care este prezentă sintagma *bellum iustum*, am realizat o comparație între definiția augustiniană și cea a lui Cicero, aceluiași *maître à penser* al războiului din lumea clasico-păgână menționat expres de Augustin. Au reieșit astfel divergențe speculative între concepția așa-zisului „război drept” la Cicero și la Augustin: *in primis*, rolul dreptului și al respectării pe care o presupune a procedurilor publice de convocare a războiului specifice dreptului roman, care la arpinat constituie un argument de bază pentru justificarea unui conflict armat, e drastic redimensionat de Augustin pentru care, din contra, dreptul natural are un caracter înșelător și imperfect, subordonat legii eterne (divine). Ca urmare a decăderii supremației dreptului în vigoare, *bellum iustum* descris de Augustin poate exista doar într-un context escatologic, legat de unele războaie din Vechiul Testament (în special în *Ge* 8, 1-27), în timp ce, în contextul secular al Imperiului Roman, episcopul de Hipona își arată indiferența față de regulile și modalitățile drepte prin care oamenii pot purta un război (aspecte care sunt, din contra, centrale la Cicero). Și mai evidente rezultă discordanțele între Augustin și Cicero privitoare la concepția dreptății care legitimează un conflict militar: arpinatul, pe linia tradiției aristoteliene, atribuie o funcție net socială dreptății, cea de *πραξις* care se explică *a posteriori* și se încheie în dimensiunea terestră; *Doctor Gratiae*, în schimb, interpretează caracterul drept al războiului ca un concept *a priori* ce răspunde scopului ultim escatologic, în care dreptatea terestră, reflectată într-o acțiune militară, este *oconditio sine qua non* subordonată dreptății eterne.

CAPITOLUL II

Libido dominandi în istoria Romei și cazul de *crudelitas* a lui Sylla

După ce am clarificat și din punct de vedere terminologic conceptele fundamentale de dreptate și de *libido dominandi* care susțin eșafodajul ideologic al tezei noastre, în al doilea capitol am intrat în miezul concepției istorice a episcopului de Hipona, arătând cum, pentru Augustin, istoria umană și, deci, și cea romană, sunt doar un cadru secular și contextual al istoriei sacre, care are nevoie de coordonate spațio-temporale pentru a se intersecta și a se realiza faptic în evenimentele și în dezvoltarea istoriei colective umane. Cu toate acestea, deși istoria umană e subordonată celei sacre, episcopul de Hipona nu îi neagă valabilitatea cognitivă, întrucât, fiind un instrument al pedagogiei divine, furnizează *exempla* de evitat sau de imitat; din această perspectivă, *exempla* istorice pot fi reduse la o dualitate care marchează devenirea istorică a omului, dezvoltând o atitudine antitetică, de devotament ori de aversiune, față de Dumnezeu.

În această secțiune a lucrării, ne-am ocupat mai ales de unul dintre cele mai incisive exemple negative trasate de Augustin, și anume Lucius Cornelius Sylla, ce reprezintă personajul care, în paginile din *De civitate Dei*, încarnează cel mai bine corupția morală, *vitia* și *crudelitas* ale sufletului uman căzut pradă *libidines*. Reparcurgând perioada dintre Republica târzie și începutul Principatului sub dinastia Iulio-Claudiană, *Doctor Gratiae* întrezărește un *continuum* de nenorociri pentru *res publica* și formulează numeroase judecăți negative privitoare la eminente personaje istorice care au trăit între secolul I î.Hr. și secolul I d.Hr., precum Cinna, Marius (adversari direcți ai lui Sylla), Caesar, Marcus Antonius și, în fine, împăratul Nero; totuși, chiar dacă fiecare dintre ei a manifestat în propria activitate politică o formă importantă de *vitium* uman, nimeni nu a depășit setea de răzbunare ucigașă care l-a animat pe Sylla, făcându-l protagonistul celei „mai crude, macabre și respingătoare” perioade din istoria Romei (*De civ. Dei*, III, 29). Astfel, Sylla este reprezentat ca prototipul pentru *επιθυμία*, cu neînfrânate *cupiditates*, care duc doar la vărsare de sânge, la răzburări private și la o nemaiauzită cruzime, alimentând lipsa de umanitate din războaiele civile între concetățeni și făcând omul să regreseze la un statut inferior celui al fiarelor sălbatice. Privitor la această concepție puternic depreciativă a perioadei republicane târzii și, în special, a războaielor civile, Augustin, pentru a da valoare expunerii lui și a-i da o mai mare credibilitate în ochii părții opuse păgâne, folosește în mod explicit citările din Sallustius, care devine interlocutorul preferat datorită aceluiași aprecieri cu caracter moral privitoare la corupția generalizată din perioada istorică în chestiune și la persoana lui Sylla. Chiar dacă numeroase studii s-au ocupat de împrumuturile sallustiene în Augustin și de punctele de concordanță între concepția istorico-politică a lui Sallustius și cea augustiniană, direcția de studiu care investighează din punct de vedere comparativ opiniile lui Sallustius și pe cele ale lui Augustin privitoare la figura istorică a lui Sylla se dovedește încă puțin urmată și lasă spațiu unor cercetări viitoare.

Din acest motiv, am decis să aprofundăm comparația dintre cei doi autori latini, plecând de la binomul adjectival folosit cu privire la Republica romană, *pessima acflagitiosissima*, a cărei relevanță aferentă a apărut deja în capitolul precedent. Această construcție lexicală augustiniană, folosită de nu mai puțin de zece ori în partea apologetică din *De civitate Dei*, rezultă a fi un evident împrumut sallustian; Sallustius este istoricul latin care a formulat pentru prima dată această construcție adjectivală cu privire la *res publica* romană (*Catil.*, V, 9). Plecând de la această paralelă textuală, am putut evidenția divergențele speculative dintre cei doi autori, mai ales în privința periodizării istorice, în care Republica era considerată cel mai negativ moment din punct de vedere moral. Dacă pentru Sallustius decăderea moravurilor a început odată cu distrugerea Cartaginei, Augustin neagă existența unei perioade arhaice de aur cu *optimi mores*, întrucât corupția morală la Roma și-ar fi avut originea încă de la fondarea ei mitologică. Totuși, această discrepanță în privința începutului

cronologic al ruinei Romei se aplatizează până la a deveni consonanță ideologică între cei doi intelectuali în momentul expunerii judecății lor istoriografice asupra epocii lui Sylla: ambii, de altfel, concordă în a considera războiul civil dintre Marius și Sylla și răzbunarea lui Sylla, pusă în practică în timpul dictaturii lui prin infamele liste de proscriere, drept culmea cea mai întunecată și nefastă pe care istoria Romei a atins-o vreodată.

Odată evidențiată această întâlnire speculativă între evaluările creștine și cele păgâne ale activității lui Sylla, am examinat apoi, pe baza mărturiei din *De civitate Dei*, particularitățile profilului dictatorului, caracterizat de motivul central –*crudelitas*. Consultând și contribuțiile relevante ale lui Umberto Laffi, François Hinard și Giuseppe Zecchini, care au reconstruit în mod punctual geneza „mitului” literar al lui Sylla, am putut sublinia elementele literare și politice care au acționat în sprijinul demonizării lui Sylla de către Augustin. Astfel, portretul augustinian al lui Sylla și sensurile lui profund depreciative, pe de o parte, își au originea în tradiția clasico-păgână deja consolidată privitoare la *vitia* ale lui Sylla; pe de alta, rezultă a fi pătrunse de motivele propagandistice din ultimii ani ai domniei lui Teodosie, care accentua opoziția dintre modalitățile de desfășurare a conflictului civil dintre Teodosie și Eugenius și cele ale primului război civil din epoca republicană târzie. Cu toate acestea, e bine de precizat că demonizarea lui Sylla propusă de Augustin are un accent puternic moral, mai mult decât istoriografic în sens restrâns: interesul istoric augustinian nu e centrat pe reconstrucția *ab ovo* a carierei militare și politice a lui Sylla, ci pe ultimii ani ai indiscutabilei sale hegemonii personale. Ca dovadă, e suficient să ne gândim că episcopul de Hipona nu menționează rolul militar al lui Sylla în războiul iugurthin, în războaiele cu cimbrii sau în războiul social și nici campaniile sale militare împotriva lui Mitridate (care l-au angajat pe Sylla în Orient până în anul 83 î.Hr.). Povestirea acțiunilor lui Sylla începe de la victoria lui în bătălia de la Porta Collina (1-2 noiembrie 82 î.Hr.), în urma căreia Sylla a obținut oficial numirea în funcția de *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*. Am considerat că restrângerea cronologică la ultimii ani ai guvernării dictatorului se poate interpreta astfel: chiar dacă rezumatul istorico-militar al carierei lui Sylla ar fi putut, cu siguranță, să-i ofere un tablou mai cuprinzător al dictatorului, creând în acest fel o imagine mai extinsă decât *libido dominandi* a sa, s-ar fi îndepărtat de intenția augustiniană primară de a condamna nenorocirile suferite mai ales de Roma din cauza cruzimii propriilor ei cetățeni. În sprijinul acestei lecturi, ne-am folosit de părerea pe care Augustin o formulează în paragraful 29 al cărții a III-a din *De civitate Dei*, unde afirmă că a fost mai rușinoasă și respingătoare cruzimea demonstrată de Sylla față de proprii concetățeni romani decât devastarea provocată la Roma de invazia vizigoților. O astfel de comparație istorică, în optica augustiniană, are rolul de a demonstra păgânilor cum o întâmplare contemporană traumatică, precum jefuirea Romei din 410 d.Hr., care reprezintă ocazia compunerii operei *De civitate Dei*, a fost o nenorocire mai puțin gravă din punct de

vedere moral decât cea pe care Roma o suferise deja în perioada republicană târzie, în epoca în care practica păgânismul.

În fine, după ce am evidențiat motivele pentru care sunt relatate faptele lui Sylla databile în ultimii ani din viața politică a acestuia, și anume cei ai dictaturii, am acordat o mare atenție la ceea ce, pentru Augustin, a fost episodul cel mai brutal și sângeros al guvernării lui Sylla, și anume publicarea listelor de prosciere; *Doctor Gratiae*, de altfel, nu se zgârcește în privința descrierilor macabre și atroce ale execuțiilor proscrișilor (*De civ. Dei*, III, 28). Pe lângă reconstituirea identităților condamnaților la moarte, care nu sunt explicit menționate în textul din *De civitate Dei*, ne-am oprit asupra unui detaliu narativ care până acum nu s-a bucurat de atenție suficientă din partea exegezei: Augustin afirmă că cruzimea cu care călăii, la ordinul lui Sylla, au torturat și au ucis proscrișii a depășit-o pe cea cu care fiarele sălbatice se aruncă asupra cadavrelor. Această informație dezvăluie toată forța inovativă cu care viziunea escatologico-creștină a lui Augustin recitește evenimentele istorice din perioada dictaturii sylliene; am interpretat totala compromitere a relațiilor umane drept origine a brutalității care domnea în acel context istoric anume, care este la rândul ei consecința fenomenologică a nerespectării – ontologice și morale – a ierarhiei drepte prin care omul iubește celelalte ființe vii (*ordo amoris*). De aceea, externalizarea *crudelitas* sylliene prin instrumentul istorico-juridic al listelor de prosciere reprezintă, în analiza noastră, *fil rouge* datorită căruia am făcut legătura dintre narațiunea istoriografică a unui anumit eveniment care s-a întâmplat în devenirea umană și mai complexa viziune teologică augustiniană a istoriei, bazată pe dihotomia între *amor sui* și *amor Dei*.

CAPITOLUL III

***Virtutes* creștine și reafirmarea istorică a dreptății: *exemplum* al lui Teodosie**

După ce am examinat prototipul istoric negativ *par excellence*, al treilea și ultimul capitol al lucrării noastre se referă la *exemplum* opus, pozitiv, și, deci, la elogiul împăratului Teodosie I, elaborat în cartea a V-a din *De civitate Dei*, cu scopul de a studia concepția episcopului de Hipona privitoare la exercitarea corectă a puterii imperiale în cornișa seculară a Imperiului târziu.

Analiza personajului Teodosie a trebuit, înainte de orice, să se confrunte cu o problemă interpretativă relevantă din punct de vedere bibliografic: este evident că literatura critică privitoare la această mărturie augustiniană a fost influențată de opinia forțată exprimată de Peter Brown, care a definit pasajele privitoare la cele două figuri imperiale majore din secolul al IV-lea (Constantin și Teodosie) drept „cele mai slabe din *Cetatea lui Dumnezeu*”. Cu toate acestea, am considerat că această afirmație a eminentului cercetător american trebuie interpretată mai degrabă ca un avertis-

ment decât ca o dogmă istoriografică: Brown, de fapt, a evidențiat sugestiile istorice și intențiile antiraționaliste cu care par impregnate aceste pagini din *De civitate Dei*; cu toate acestea, o astfel de abordare care, în lipsa unei critici istorice, idealizează activitatea lui Teodosie reflectă un scop principal literar și metaistoric, pe baza căruia Augustin intenționează să prezinte un model virtuos de cetățean al lui *civitas Dei*, care merită răsplata lumii de dincolo. Ar fi, deci, o *crux desperationis* căutarea unei narațiuni militare sau a unei cronologii detaliate a evenimentelor principatului lui Teodosie în această mărturie augustiniană, care, în schimb, poate fi citită ca un document de *pars christiana* despre acțiunile imperiale în relație cu afirmarea istorico-juridică a creștinismului și a sistemului de valori pe care îl aducea cu sine religia creștină.

După această premisă critică necesară, am examinat minuțios calitățile predominante care contribuie la creionarea portretului destul de idealizat al lui Teodosie, pe linia tradiției panegiriste latine anterioare: teologul african unește calități cu caracter personal, dintre care iese în relief smerenia, cu calități civice și politice marcate, precum îngăduința și echilibrul. Ambele tipologii de virtuți se încarnează în persoana lui Teodosie datorită lui *caritas* creștină, care reprezintă, în optica evanghelică, cauza eficientă a tuturor celorlalte virtuți, întrucât îndreaptă în sens moral actul interior al voinței către binele ultim. Iubirea creștină pe care o are împăratul a rezultat a fi, deci, cheia hermeneutică a înțelegerii motivului pentru care, după Augustin, Teodosie respinge *libido dominandi* și urmărește dreptatea și în acțiunile sale de guvernare: fiind condus de iubire, care este sursa primară a dispoziției sale interioare de a face binele, el pune binele colectiv înaintea binelui personal și, refuzând posesiunea efemerelor bunuri pământești, își concepe puterea drept slujire a lui Dumnezeu, și nu afirmație personală a propriei dominații. Reiese deci că idealul augustinian al bunului împărat creștin, personificat de Teodosie, este proiectat pe fundalul reflecțiilor lui teologice: pentru episcopul de Hipona, doar Dumnezeu poate fi originea și cauza primară a iubirii creștine pe care o posedă împăratul și care ordonează toate celelalte virtuți personale și civice ale lui. Din această perspectivă, *Doctor Gratiae* postulează o teorie proprie originală care subminează bazele ideologice ale concepției clasice de *virtus*, întrucât singura și autentică *virtus* pe care o concepe e cea revelată, de la care pleacă toate celelalte virtuți care pot fi aplicate și în sfera socio-politică.

După ce am examinat caracteristicile și geneza tuturor calităților care contribuie la alcătuirea elogiului augustinian al lui Teodosie, ne-am oprit la opinia pe care episcopul de Hipona o formulează în privința evenimentelor care, din punctul lui de vedere, sunt cele mai semnificative pentru guvernarea lui Teodosie. Principalele evenimente istorice pe care am vrut să le evidențiem au fost bătălia de pe Frigido (394 d.Hr.) și emiterea unor dispoziții juridice privitoare la raporturile dintre Imperiu și Biserică; pentru a oferi o analiză punctuală privitoare la reconstituirea lor istorică și

istoriografică, am realizat numeroase confruntări textuale cu alte surse literare contemporane, atât creștine, cât și păgâne.

Privitor la bătălia de pe Frigido, interpretată, convențional, de cercetători drept un adevărat „război religios” al cărui rezultat a fost crucial pentru afirmarea crezului niceno-constantinopolitan, am evidențiat influența tradiției literare anterioare asupra lui Augustin; în particular, am demonstrat că Rufinus din Aquileia cu a sa *Istorie bisericească* este modelul din care Augustin s-a inspirat în mare măsură în *De civitate Dei*. Într-adevăr, datorită corespondențelor literare palpabile dintre cele două texte, Rufinus pare să fie referința principală din care Augustin a preluat datele privitoare nu doar la reconstruirea bătăliei de pe Frigido, ci și la evenimentele miraculoase care au precedat-o și care, în interpretarea comună a celor doi teologi, au fost factorii premonitorii ai intervenției Provi-denței divine în bătălie. Aprofundând dimensiunea providențială și miraculoasă cu care este povestit evenimentul, am acordat o deosebită atenție și descrierii vântului providențial care s-a pornit în cur-sul bătăliei și care a favorizat victoria lui Teodosie împotriva armatei dușmane a lui Eugenius. A-vând în vedere că acest detaliu meteorologic este relatat și de Ambrozie, de Ioan Hrisostom și de *Is-toriile ecleziastice* din mediul bizantin, am dedus că s-a consolidat o adevărată tradiție literară privi-toare la acțiunea providențială a vântului în victoria lui Teodosie *pius*: astfel, campania militară a lui Teodosie împotriva lui Eugenius a suferit o profundă elaborare literară creștină, care s-a transmis intens de-a lungul secolelor și care a devenit cheia interpretativă predominantă cu care sursele moti-vau, din punct de vedere istoriografic, rezultatul bătăliei în favoarea lui Teodosie. Dincolo de unita-tea ideologică cu care mărturiile antice târzii au prezentat victoria providențială a lui Teodosie, am reliefat și variantele descriptive ale lui Augustin față de toposul literar preexistent. Astfel, în mod absolut original, episcopul de Hipona citează explicit o sursă păgână (poetul Claudianus), epurând-o de conotația sa originală politeistă și realizând o totală resemantizare creștină a distihurilor lui Clau-dianus; procedând astfel, consacră victoria lui Teodosie ca un eveniment istoric incontestabil con-dus de voința lui Dumnezeu chiar și în ochii păgânilor.

În fine, privitor la politica religioasă a lui Teodosie I, au constituit obiectul analizei câteva e-dicte conținute în cartea a XVI-a din Codexul Teodosian (în special în titlurile al V-lea și al X-lea), pentru a detecta intervențiile normative specifice anti-eretice și anti-păgâne pe care episcopul de Hi-pona le consideră a fi fost instrumente coercitive utile și de laudă pentru eliminarea rezistențelor so-cio-religioase la afirmarea catolicismului. Am putut astfel să identific, în *De civitate Dei* și în unele epistole care discută aprinsa polemică anti-donatistă, dispozițiile legislative precise emenate de Teo-dosie la care se referă episcopul de Hipona: pe lângă implicita menționare a celebrului edict de la Salonic din 380, Augustin dă mărturie despre cazurile de aplicare a consistentelor sancțiuni pecuni-are împotriva ereticilor și apără cu fermitate episcopii care, semnalându-i împăratului represaliile e-

retice, cereau intervenția juridică statală prin impunerea pedepselor. Datorită acestei comparații între *loci* augustinieni și sursele juridice, am evidențiat cum Augustin elogiază atât efectele sancțiunilor împotriva heterodocșilor, cât și *ratio legis* care definește credința niceeană ca structură de rezistență a Imperiului până la identificarea treptată dintre religia catolică și rațiunea de stat.

CONCLUZII

În lumina rezultatelor care reies din cele trei capitole, teza noastră a furnizat o interpretare originală, evidențiind principalele atribute ale lui Sylla și Teodosie și principalele evenimente politice și militare care au avut loc în timpul guvernărilor celor doi, cu scopul de a identifica toate criteriile ce contribuie la stabilirea condițiilor care, potrivit lui Augustin, au condus din punct de vedere istoric la o guvernare foarte proastă sau foarte bună. A reieșit astfel prima diferență de natură politico-militară între cei doi oameni de stat: în textul din *De civitate Dei*, Augustin susține că Teodosie era îndurerat din cauza războaielor pe care era constrâns să le întreprindă și nu voia să aducă pagube supușilor lui, spre deosebire de protagoniștii primului război civil din epoca republicii târzii care declanșau conflictele armate din cauza setei lor de putere. Acest fapt m-a determinat să analizez cele două tipologii de război civil întreprinse – în perioada republicană târzie, de Cinna, Marius și Sylla, în perioada antichității târzii, de Teodosie și Eugenius. Am reconstruit astfel, prin consultarea altor surse latine, particularitățile și principalele evenimente care au avut loc în timpul desfășurării celor două războaie civile; aceste investigații au demonstrat că părerea lui Augustin este mai intransigentă față de Sylla, ca deținător al unei puteri personale, alimentată doar de *amor sui* și folosită pentru a da frâu liber răzbunărilor și asasinatelor chiar și atunci când, tehnic, conflictul civil se terminase deja.

De aici rezultă că Augustin nu acuză neapărat forma de guvernare individuală în sine (fie aceasta dictatura republicană sau imperiul contemporan lui), ci mai ales folosirea personală a puterii care se obține prin această funcție; cum, în optica augustiniană, Sylla a fost inițiatorul unor cruzimi cumplite care au ajuns până la disprețul total pentru viața celorlalți, el este puternic demonizat și prezentat în opoziție cu profilul – care este, din contra, idealizat – al foarte bunului principe creștin, adică Teodosie. Această primă comparație a evidențiat mai multe elemente care, din planul fenomenologic al evenimentelor istorico-militare care au avut loc de-a lungul secolelor, au iluminat planul interior și de conștiință al celor doi protagoniști: pentru a motiva, într-adevăr, elaborarea ideologică atât a demonizării lui Sylla cât și a idealizării lui Teodosie, episcopul de Hipona recurge la numeroase opoziții destinate să accentueze prăpastia morală dintre cei doi oameni de stat. Astfel, *libido dominandi* a lui Sylla este exacerbată de prezența altor vicii, toate personificate în interioritatea dic-

tatorului, precum, în special, cruzimea, lipsa de umanitate și falsa *felicitas* prezisă de divinitățile păgâne; Sylla devine încarnarea răului care, cu originea în voința lui perversă, pătrunde în ochiurile istoriei, deșirându-i țesătura și revelând caducitatea efemeră a existenței umane.

Cu toate acestea, într-un scenariu istorico-temporal care ar părea, la prima vedere, să prezinte un pesimism istoric *ante litteram*, Augustin oferă un model opus care, înălțat pe virtuțile creștine și pe aplicarea lor istorico-politică, relevă speranța escatologică transmisă umanității de sensul final al Revelației. Deci, fără a-și pierde ancorarea în transformarea și conjuncturile timpului lui istoric, Teodosie reprezintă prototipul omului de stat bun care restabilește acea dreptate interioară și exterioară ce a lipsit în republica romană: din acest punct de vedere, victoriile lui obținute providențial, dispoziția lui interioară de a face binele și de a trata chiar și dușmanii cu bunăvoință și umanitate sunt gravate de Augustin ca deplinătate a moralei creștine care, depășind istoria umană, își așteaptă încununarea dincolo de istorie prin unirea cu Dumnezeu, în eternitatea dreptății și istoriei.

Dacă această edificatoare încununare istorico-escatologică poate fi considerată de știința istorică modernă drept anacronism augustinian, fruct al timpului și al culturii sale, acest lucru nu îl face mai puțin interesant ca domeniu de cercetare încă de explorat: într-adevăr, în concepția sa liniară a istoriei ca *distensio humanitatis* în timp, Augustin ne invită și azi să reflectăm la deciziile umane care stau în spatele istoriei și care necesită o constantă evaluare critică – și în termeni etici – privitoare la efectele exercitării bune sau proaste a guvernării în evoluția istorică a umanității. Din acest motiv, concepția marcat morală a lui Augustin reprezintă și astăzi o exegeză a evenimentelor istorice care, prospectând prototipuri umane de valoare universală, este mereu deschisă către noi interpretări: prezenta cercetare își dorește tocmai să provoace studii ulterioare care să urmărească să țină mereu trează atenția istoriografică asupra consecințelor celor mai profunde ale gestionării puterii politice, cu convingerea că posteritatea reflecției istorice este mereu îmbogățită de exemplele punctuale preluate din trecut.

BIBLIOGRAFIE

I. Instrumente

- Ainsworth, R., *Thesaurus Linguae Latinae Compendarius* (Reprinted from the Folio Edition 1752), Bohn, 1843.
- Alici, L., Pieretti, A. (a cura di), *Agostino. Dizionario enciclopedico*, Roma, 2007.
- Bennett, A. W., *Index verborum Sallustianus*, Hildesheim - New York, 1970.
- Di Berardino, A. (a cura di), *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, I-III, Casale Monferrato, 1983-1988.
- Fuentes Moreno, F., *Isidorus Hispalensis. Concordantiae Indices*, Granada, 1987.
- Fitzgerald, A. D. (edited by), *Augustine Through the Ages: An Encyclopedia*, Cambridge, 1999.
- Lenfant, D., *Concordantiae Augustinianae, sive Collectio omnium sententiarum quae sparsim reperiuntur in omnibus S. Augustini operibus. Ad instar concordantiarum Sacrae Scripturae*, Paris, 1963².
- Mayer C. (a cura di), *Augustinus-Lexikon*, Basel, 2010.
- Seeck, O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr., Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit*, Nachdruck - Frankfurt, 1964².
- Visonà, G. (a cura di), *Opera Omnia di Sant'Ambrogio. Sussidi: Cronologia ambrosiana, Bibliografia ambrosiana*, Roma, 2004.

II. Surse

II. 1. Surse ale lui Augustin

- Agostino. *Lettere. 124-184/A*, III, traduzione e note a cura di L. Carrozzì, Roma, 1971, NBA XXII.
- Agostino. *Lettere. 185-270*, IV, traduzione, note e indici a cura di L. Carrozzì, Roma, 1974, NBA XXIII.
- Agostino, *Discorsi. 1-50: sul Vecchio Testamento*, I, introduzione a cura di M. Pellegrino, traduzione e note a cura di P. Bellini, F. Cruciani, V. Tarulli, Roma, 1979, NBA XXIX.
- Agostino, *Natura e grazia. Castigo e perdono dei peccati e battesimo dei bambini, Spirito e lettera, Natura e grazia, Perfezione della giustizia dell'uomo*, I, introduzione e note a cura di A. Trapè, traduzione a cura di I. Volpi, Roma, 1981, NBA XVII/1.
- Agostino, *Discorsi. 51-85: sul Nuovo Testamento*, II, traduzione e note a cura di L. Carrozzì, Roma, 1982, NBA XXX/1.
- Agostino, *Esposizione sui Salmi. 1-50*, I, introduzione a cura di A. Corticelli, traduzione a cura di R. Minuti, Roma, 1982², NBA XXV.
- Agostino, *Discorsi. 86-116: sul Nuovo Testamento*, III, traduzione e note a cura di L. Carrozzì, Roma, 1983, NBA XXX/2.

- Agostino, *Discorsi. 184-229/V: sui Tempi liturgici*, VI, traduzione e note a cura di P. Bellini, F. Cruciani, V. Tarulli, Roma, 1984, *NBA XXXII/1*.
- Agostino, *Discorsi. 230-272/B: sui Tempi liturgici*, VII, traduzione e note a cura di P. Bellini, F. Cruciani, V. Tarulli, Roma, 1984, *NBA XXXII/2*.
- Agostino, *Commento al Vangelo di S. Giovanni [51-124] e alla Prima Epistola di S. Giovanni*, II, *Commento al Vangelo di Giovanni*, introduzione a cura di A. Vita, traduzione e note a cura di E. Gandolfo, revisione a cura di V. Tarulli, *Commento alla Prima Epistola di S. Giovanni*, introduzione e traduzione a cura di G. Madurini, revisione a cura di L. Muscolino, Roma, 1985², *NBA XXIV/2*.
- Agostino, *Discorsi. 373-340/A: sui Santi*, VIII, introduzione a cura di A. Quacquarelli, traduzione, note e indici a cura di M. Recchia, Roma, 1986, *NBA XXXIII*.
- Agostino, *Trinità*, Introduzione a cura di A. Trapè, M. F. Sciacca, traduzione e note a cura di G. Beschin, Roma, 1987², *NBA IV*.
- Agostino, *Genesi. Genesi difesa contro i Manichei, Libro incompiuto sulla Genesi*, introduzione generale a cura di A. Di Giovanni, A. Penna, introduzione particolare, traduzione, note e indici a cura di L. Carrozzi, Roma, 1988, *NBA IX/1*.
- Agostino, *La Città di Dio. Libri XI-XVIII*, II, introduzione a cura di D. Gentili, A. Trapè, traduzione e note a cura di D. Gentili, Roma, 1988, *NBA V/2*.
- Agostino, *Discorsi. 341-400: su argomenti vari*, IX, traduzione e note a cura di V. Paronetto, A. M. Quartiroli, Roma, 1989, *NBA XXXIV*.
- Agostino, *Genesi. Genesi alla lettera*, traduzione, note e indici: L. Carrozzi, Roma, 1989, *NBA IX/2*.
- Agostino, *Esposizione sui Salmi. 51-85*, II, traduzione, revisione e note a cura di V. Tarulli, Roma, 1990², *NBA XXVI*.
- Agostino, *La Città di Dio. Libri I-X*, I, introduzione a cura di A. Trapè, R. Russell, S. Cotta, traduzione e note a cura di D. Gentili, Roma, 1990², *NBA V/1*.
- Agostino, *Confessioni*, introduzione generale a cura di A. Trapè, traduzione e note a cura di C. Carena, Roma, 1991⁵, *NBA I*.
- Agostino, *La Città di Dio. Libri XIX- XXII*, III, introduzione, traduzione e note a cura di D. Gentili, Roma, 1991, *NBA V/3*.
- Agostino, *Lettere. 1-70*, I, introduzione a cura di M. Pellegrino, traduzione a cura di T. Alimonti, L. Carrozzi, note a cura di L. Carrozzi, Roma, 1992², *NBA XXI/1*.
- Agostino, *Lettere. 71-123*, II, traduzione e note a cura di L. Carrozzi, Roma, 1992², *NBA XXI/2*.
- Agostino, *Dialoghi. Grandezza dell'anima, Libero arbitrio, Musica, Maestro*, II, introduzione generale a cura di A. Trapè, traduzione e note a cura di D. Gentili, Roma, 1992², *NBA III/2*.
- Agostino, *Esposizione sui Salmi. 86-104*, III, traduzione, revisione e note a cura di T. Mariucci, V. Tarulli, Roma, 1993², *NBA XXVII/1*.
- Agostino, *Esposizione sui Salmi. 105-120*, IV, traduzione, revisione e note a cura di T. Mariucci, V. Tarulli, Roma, 1993², *NBA XXVII/2*.

- Agostino, *La vera religione. La vera religione, Utilità del credere, La fede e il simbolo, La fede nelle cose che non si vedono*, introduzione, traduzione, note e indici a cura di A. Pieretti, Roma, 1995, *NBA VI/1*.
- Agostino, *Opere esegetiche. Discorso del Signore sulla montagna, Questioni sui Vangeli, XVII Questioni sul Vangelo secondo Matteo, Questioni sulla Lettera ai Romani, Esposizione alla Lettera ai Galati, Inizio dell'esposizione alla Lettera ai Romani, II*, introduzione a cura di S. Caruana, B. Fenati, M. Mendoza, traduzione a cura di D. Gentili, V. Tarulli, Roma, 1997, *NBA X/2*.
- Agostino, *Contro i Manichei. Costumi della Chiesa cattolica e costumi dei Manichei, Disputa con Fortunato, Due anime, Natura del bene, I*, introduzione generale a cura di F. Decret, introduzione particolare, traduzione e note a cura di A. Pieretti, L. Alici, Roma, 1997, *NBA XII/1*.
- Agostino, *Locuzioni e Questioni Sull'Ettateuco, II*, introduzione a cura di A. Pollastri, note a cura di L. Carrozzì, A. Pollastri, traduzione a cura di L. Carrozzì, Roma, 1998, *NBA XI/2*.
- Agostino, *Morale e ascetismo cristiano. La Regola, Il combattimento cristiano, Catechizzare i semplici, La Menzogna, Contro la menzogna, Il lavoro dei monaci, Cura per i defunti, La pazienza*, introduzione, traduzione e note a cura di C. Carena, N. Cipriani *et alii*, Roma, 2001, *NBA VII/2*.
- Agostino, *Contro i Manichei. Contro Fausto Manicheo, III*, introduzione e note a cura di L. Alici, traduzione a cura di U. Pizzani, L. Alici, A. Di Pilla, Roma, 2004, *NBA XIV/1*.
- Agostino, *La giustizia*, a cura di Giovanni Catapano, Roma, 2004.
- Agostino, *La Città di Dio*, introduzione, traduzione, note e apparati di L. Alici, Milano, 2015.
- Ramsey, B. (edited by), Augustine, *Answer to Faustus a Manichean, I/XX*, transl. and notes by S. J. Roland Teske, New York, 2007.

II. 2. Alte surse literare

A. Ediții

- Ambrogio, *Opera Omnia. I Doveri*, introduzione, traduzione e note a cura di G. Banterle, Roma, 1991, *BA XIII*.
- Ambrogio, *Opera Omnia. Lettere, III*, introduzione, traduzione e note a cura di G. Banterle, Roma, 1989, *BA XXI/3*.
- Ambrogio, *Opera Omnia. Le orazioni funebri*, introduzione, traduzione e note a cura di G. Banterle, Roma, 1985, *BA XVIII*.
- Ambrogio, *Opera Omnia. Il paradiso terrestre, Caino e Abele, Noè*, introduzione e traduzione a cura di P. Siniscalco, Roma, 1985, *BA II/1*.
- Arnobio, *Difesa della vera religione*, introduzione, traduzione e note a cura di B. Amata, Roma,

2000.

- Cicero, *De imperio Pompei*, edited by C. Macdonald, London, 2005.
- Cicerone, *De oratore*, traduzione e commento a cura di P. Li Causi, R. Marino, M. Formisano, introduzione a cura di Elisa Romano, Alessandria, 2015.
- Cicerone, *Ortensio*, testo critico, introduzione, traduzione e comm. a cura di A. Grilli, Bologna, 2010².
- Cicerone, *La repubblica*, introduzione, traduzione e note a cura di F. Nenci, Milano, 2008.
- Cicerone, *Le Catilinarie*, introduzione, traduzione e note a cura di L. Storoni Mazzolani, pref. di S. Rizzo, Milano, 1995.
- Cicerone, *La natura divina*, introduzione, traduzione e note a cura di C. M. Calcante, Milano, 1992.
- Cicerone, *I termini estremi del bene e del male. Discussioni tuscolane*, II, a cura di N. Marinone, Torino, 1976.
- Cicerone, *Delle leggi*, testo latino, traduzione e note a cura di A. Resta Barrile, Bologna, 1972.
- Claudian, *Claudian's Panegyric on the fourth consulate of Honorius*, introduction, text, translation and comment by W. Barr, Liverpool, 1981.
- Claudiano, In Rufinum: *Libro I*, testo latino, traduzione e commento a cura di A. Prenner, Napoli, 2007.
- Claudiano, *Carmina minora*, introduzione, traduzione e commento a cura di M. L. Ricci, prefazione di L. Piacente, Bari, 2001.
- Codice teodosiano XVI.10. De paganis, sacrificiis et templis (Sui pagani, i sacrifici e i templi)*, traduzione italiana di M. Simeoni, Lecce, 2014.
- Dionigi, I. (a cura di), *La maschera della tolleranza: Ambrogio: Epistole 17 e 18; Simmaco: Terza relazione*, introduzione di I. Dionigi, traduzione di A. Traina, con un saggio di Massimo Cacciari, Milano, 2006.
- Dyck, A. R. (edited by), *A Commentary on Cicero. De Legibus*, Michigan, 2004.
- Eutropio, *Storia di Roma*, introduzione a cura di F. Gasti, traduzione e note a cura di F. Bordone, Santarcangelo di Romagna, 2014.
- Floro, *Epitome di storia romana*, a cura di E. Salomone Gaggero, Milano, 1981.
- Gerolamo, *Lettere*, introduzione e note a cura di C. Moreschini, traduzione a cura di R. Palla, Milano, 1989.
- Giovanni Crisostomo, *Le omelie su S. Giovanni Evangelista*, I, testo, introduzione e note a cura di D. C. Tirone, Torino, 1944.
- Isidoro di Siviglia, *Etimologie o Origini*, a cura di A. Valastro Canale, Torino, 2004.
- Iustinianus Augustus, *Imp. Iustiniani Institutionum libri quattuor, cum praefatione et ex recognitione Ph. E. Huschke*, Lipsiae, 1868.
- La Bibbia di Gerusalemme*, Bologna, 1995¹³.
- Lactance, *Institutions divines: Livre II*, introduction, texte critique, traduction et notes par P. Monat, Paris, 1987.

- Livio, *Storia di Roma dalla sua fondazione: Libri 44-45 e Periochae*, XIII, traduzione e note a cura di M. Mariotti, Milano, 2003.
- Livio, Tito, *Libro I delle Storie*, commento e note a cura di E. Cocchia, Torino, 1947.
- Livy, *History of Rome*. I-XII, edited and translated by J. C. Yardley, introduction by D. Hoyos, Cambridge, 2017.
- Lucano, *Farsaglia*, a cura di L. Griffa, prefazione di G. Pontiggia, Milano, 1984.
- Orosio, *Le storie contro i pagani: Libri I-IV*, I, traduzione di A. Bartalucci, a cura di A. Lippold, Milano, 1976.
- Ovide, *Les Fastes: Livres IV-VI*, II, texte établi et traduit par R. Schilling, Paris, 1993.
- Pacatus, *Panegyric to the Emperor Theodosius*, translation with an introduction by C.E. V. Nixon, Liverpool, 1987.
- Panégyriques latins*, III (XI-XII), texte établi et traduit par E. Galletier., Paris, 1955.
- Paolino da Milano, *Vita di S. Ambrogio*, introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma, 1961.
- Plato, *Phaedrus*, edited by C. J. Rowe, Warminster, 1986.
- Prudenzio, *Contra Symmachum*, I, introduzione e testo a cura di E. Rapisarda, Catania, 1954.
- Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați*: editio bilinguis, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012.
- Rufino, *Storia della Chiesa*, introduzione, traduzione e note a cura di L. Dattrino, Roma, 1997².
- Sallustio, *Historiae. Fragmenta I,1-146*, testo e commento a cura di A. La Penna, R. Funari, con la collaborazione editoriale di G. Duursma, Berlin, 2015.
- Sallustio, *La guerra di Giugurta*, prefazione, traduzione e note a cura di L. Storoni Mazzolani, Milano, 2013².
- Sallustio, *La Congiura di Catilina*, introduzione e traduzione a cura di L. Storoni Mazzolani, Milano, 1976.
- Sidoine Apollinaire, *Lettres: Livres 1-5*, II, texte établi et traduit par A. Loyen, Paris, 1970.
- Socrate de Constantinople, *Histoire ecclésiastique: Livre IV-VI*, III, texte grec de l'édition de G. C. Hansen, traduction par P. Périchon s.j., P. Maraval, introduction et notes par Pierre Maraval, Paris, 2005.
- Sozomène, *Histoire ecclésiastique: Livres VII-IX*, IV, texte grec de l'édition de J. Bidez, C. C. Hansen, introduction par G. Sabbah, annotation par L. Angliviel de La Beaumelle, G. Sabbah, traduction par A. J. Festugière, B. Grillet, Paris, 2008.
- Teodoreto di Cirro, *Storia ecclesiastica*, introduzione, traduzione e note a cura di A. Gallico, Roma, 2000.
- Theodosiani, *Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971.
- Valère Maxime, *Faits et dits mémorables: Livres 1-3*, I, texte établi et traduit par R. Combès, Paris, 1995.

- Velleius Paterculus, *Compendium of Roman history*, with an English translation by F. W. Shipley, London - Cambridge, 1924.
- Virgilio, *Eneide: Libri I-II*, I, a cura di E. Paratore, traduzione a cura di L. Canali, Roma-Milano, 1994⁴.
- Virgilio, *Georgiche*, I, commento e traduzione a cura di F. Della Corte, Genova, 1986.
- Virgilio, *Eneide: Libri V-VI*, I, a cura di E. Paratore, traduzione a cura di L. Canali, Roma-Milano, 1979.
- Zosimo, *Storia nuova*, introduzione, traduzione e note a cura di F. Conca, Milano, 2007.

B. Colecții de texte

- Atkins, E. M., Dodaro, R. J. (edited by), *Augustine Political Writings*, Cambridge, 2004.
- Di Berardino, A., *I Canoni dei Concili della Chiesa antica: I Concili latini*, II, Roma, 2006.
- Dolansky, F., Raucci, S., *Rome: A Sourcebook on the Ancient City*, London-New York, 2018.
- Isaac, B., *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected Papers*, Cambridge, 2017.
- Lee, A. D., *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*, London-New York, 2000.
- Mura, G., *La teologia dei Padri. Testi dei Padri latini greci orientali scelti e ordinati per temi*, II, Roma, 1982.

II. 3. Surse epigrafice

- Corpus Inscriptionum Latinarum, XI. Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae. Pars II, fasc. 1: Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici, edidit Eugenius Bormann, Berlin, 1901.
- Inscriptiones Italiae. 10: Regio X, Fasc. 5, Brixia, curavit Albinus Garzetti, Academiae Italicae consociatae ediderunt, Roma, 1985-1986.
- Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae, I-II, a cura di A. Degrassi, Firenze, 1957-1963; 1965² [rist. 1972].

III. Studii generale

Semnalăm în continuare principale studii a căror consultare a fost fundamentală pentru realizarea tezei:

- Adam, A., *Lehrbuch der Dogmengeschichte. Die Zeit der Alten Kirche*, I, Gütersloher, 1965.

- Baus, K., Ewig, E., *Storia della Chiesa: L'epoca dei Concili. La formazione del dogma - Il monachesimo - Diffusione missionaria e cristianizzazione dell'impero IV-V secolo*, II, introduzione a cura di A. Rimoldi, Milano, 1992².
- Bettetini, M. T., *Introduzione a Agostino*, Roma-Bari, 2011.
- Cameron, A., Garnsey, P. (edited by), *The Cambridge Ancient History. The Late Empire, A. D. 337-425*, XIII, Cambridge, 1998.
- Canfora, L., Roncali, R., *I classici nella storia della letteratura latina*, Roma-Bari, 1994.
- Casiday, A., Norris, F. (edited by), *The Cambridge History of Christianity*, II, Cambridge, 2007.
- Cecconi, G. A., *La città e l'impero. Una storia del mondo romano dalle origini a Teodosio il Grande*, Roma, 2012³.
- Chimirri, G., *Filosofia e teologia della storia. L'esistenza umana in divenire*, Milano, 2008.
- Coccopalmerio, D., *Introduzione alla dottrina dello Stato. Temi permanenti e problemi emergenti nella prospettiva attuale*, Padova, 1998.
- De Martino, F., *Storia della costituzione romana*, V, Napoli, 1975².
- Gasti, F., *Profilo storico della letteratura tardolatina*, Pavia, 2013.
- Gill, R. (edited by), *The Cambridge Companion to Christian Ethics*, Cambridge-New York, 2012.
- Marrou, H.-I., *Teologia della storia*, a cura di G. Pasquale, traduzione italiana a cura di R. Mazzarol, Milano, 2010³.
- Idem, *La conoscenza storica*, traduzione italiana a cura di A. Mozzillo, Bologna, 1988.
- Mondin, B., *Gesù Cristo salvatore dell'uomo. Cristologia storica e sistematica*, Bologna, 1993.
- Moreschini, C., *Storia della filosofia patristica*, Brescia, 2004.
- Pani, M., Todisco, E., *Società e istituzioni di Roma antica*, Bari, 2008.
- Pasquale, G., *Teoria e teologia della storia*, Roma-Bari, 2016.
- Pizzorni, R., *Il diritto naturale dalle origini a S. Tommaso d'Aquino*, Bologna, 2000³.
- Trapè, A., *Introduzione generale a Sant'Agostino*, Roma 2006.
- Vessey, M. (edited by), *A Companion to Augustine*, London, 2012.
- Vigna, C. (a cura di), *Introduzione all'etica*, Milano, 2001.

IV. Studii specifiche

- Aiello, V., *Il tempo del potere negli auspici di Ambrogio vescovo di Milano*, in L. De Salvo, A. Sindoni (a cura di), *Tempo sacro e tempo profano: visione laica e visione cristiana del tempo e della storia*, Soveria Mannelli, 2002, p. 117-131.
- Albert, S., *Bellum iustum. Die Theorie des "gerechten Kriegers" und ihre praktische Bedeutung für die auswärtigen Auseinandersetzungen Roms in republikanischer Zeit*, Kallmünz, 1980.
- Alici, L., *Interiorità e speranza nel De civitate Dei*, in R. Piccolomini (a cura di), *Interiorità e intenzionalità nel De civitate Dei di Sant'Agostino. Atti del III Seminario Internazionale del Centro di Studi Agostiniani di Perugia*, Roma, 1999, p. 55-73.

- Idem, "Populus" e "concors communio" nel *De civitate Dei di Agostino*, in G. Cotta, *Concordia discors. La convivenza politica e i suoi problemi*, Milano, 2013, p. 51-70.
- Alvira Domínguez, R., *Sobre el significado de Roma*, in C. Alondo del Real, P. García Ruiz, A. Sánchez Ostiz, J. B. Torres Guerra, *Urbs aeterna. Roma entre la literatura y la historia. Acta y Colaboraciones del coloquio internacional. Homenaje a la profesora Carmen Castillo*, Pamplona, 2003, p. 177-186.
- Amari, G., *Il concetto di storia in Sant'Agostino*, Roma, 1950.
- Ambrogio, A., *Documentazione della statuarìa a Roma nel V secolo*, in A. Di Bernardino, G. Pilara, L. Spera (a cura di), *Roma e il sacco del 410: realtà, interpretazione, mito. Atti della Giornata di Studio* (Roma, 6 dicembre 2010), Roma, 2012, p. 157-218.
- Aquillière, H. X., *L'augustinism epolitique. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen Age*, Paris, 1955².
- Archi, G. G., *Teodosio II e la sua codificazione*, Napoli, 1976.
- Arici, F., Todescan, F., *Iustus ordo e ordine della natura. Sacra dottrina e saperi politici fra XVI e XVIII secolo*, Padova, 2007.
- Aubert, J. J., Blanchard, P. (eds.), *Droit, religion et société dans le Code Théodosien: troisièmes Journées d'Etude sur le Code Théodosien, neuchâtel, 15-17 février 2007*, Genève, 2009.
- Audano, S., *Agostino tra Bruto, Livio e Virgilio (civ. 3,16; 5,18): un possibile tirannicidio cristiano?*, in F. Gasti (a cura di), *Agostino a scuola: letteratura e didattica. Atti della Giornata di Studio di Pavia* (13 novembre 2008), Pavia, 2009, pp. 103-153.
- Badian, E., *Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution*, in *ANRW*, I.1, 1972, p. 668-731.
- Idem, *From the Gracchi to Sulla*, in *Historia*, 11, 1962, p. 197-245.
- Balsdon, J. P. V. D., *Sulla Felix*, in *JRS*, 42, 1951, p. 1-10.
- Bardy, G., *La définition cicéronienne de la République*, nota complementare n. 20, in S. Augustin, *La cité de Dieu*, 37, Paris, 1960, p. 753-755.
- Barnes, J., *The Just War*, in N. Kretzmann et al., *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge, 1982, p. 771-784.
- Barzanò, A., *Il cristianesimo nelle leggi di Roma imperiale*, Milano 1996.
- Bastiaensen, A. A. R., *Augustin et ses prédécesseurs latins chrétiens*, Paris 1987.
- Bax, D. S., *From Costantine to Calvin: The Doctrine of the Just War*, in C. Villa-Vicenzio (edited by), *Theology and Violence: The South African Debate*, Kentwood, 1987, p. 147-171.
- Bearzot, C. S., *Mantica e condotta di guerra. Strateghi, soldati e indovini di fronte all'interpretazione dell'evento "prodigioso"*, in M. Sordi (a cura di), *La profezia nel mondo antico*, Milano, 1993, p. 97-123.
- Bellen, H., *Christianissimus imperator: Zur Christianisierung der römischen Kaiserideologie von Constantin bis Theodosius*, in R. Günther, S. R. Rebenich (Hrsg.), *E fontibus haurire. Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften*, Paderborn, 1994, p. 3-19.

- Benelli, G., *Mondo, essere e nulla: le radici filosofiche della spiritualità agostiniana*, Roma, 2007.
- Berti, E., *Il « De re publica » di Cicerone e il pensiero politico classico*, Padova, 1963.
- Bettetini, M., *La libertà e l'origine del male*, in C. Vigna (a cura di), *La libertà del bene*, Milano, 1998, p. 105-121.
- Biondi, B., *Diritto e politica nel pensiero romano. L'età cristiana*, in U. A. Padovani (a cura di), *Grande antologia filosofica*, II, Milano, 1954, p. 803-936.
- Bochet, I., *Saint Augustin et le désir de Dieu*, Paris, 1982.
- Bodei, R., *Ordo amoris. Conflitti terreni e felicità celeste*, Bologna, 2015⁴.
- Bodei, R., Giorello, G., Marzano, M., Veca, S., *Le virtù cardinali: Prudenza, Temperanza, Fortezza, Giustizia*, Bari-Roma, 2018.
- Bonamente, G., *Il "metus punicus" e la decadenza di Roma in Sallustio, Agostino e Orosio*, in *GIF*, 27, 1975, p. 137-169.
- Idem, *Dall'imperatore divinizzato all'imperatore santo*, in P. Brown, R. Lizzi Testa (eds.), *Pagani e cristiani in dialogo. Tempi e limiti della cristianizzazione dell'impero romano (IV-V secolo d.C.). Atti del Convegno internazionale di Studio* (Bose, 20-22 ottobre), Münster, 2010, p. 339-370.
- Idem, *The Frigidus*, in R. Lizzi Testa (a cura di), *The Strange Death of Pagan Rome. Reflection on a Historiographical Controversy*, Turnhout, 2013, p. 53-70.
- Idem, *Teodosio il Grande e la fine dell'apoteosi imperiale*, in M. V. Escribano Paño, R. Lizzi Testa, *Politica, Religión y legislación en el imperio romano (ss. IV y V d.C.). Política, religione e legislazione nell'impero romano (IV e V secolo d.C.)*, Bari, 2014, p. 17-36.
- Bonini, R., *Appunti sull'applicazione del Codice Teodosiano. Le costituzioni in tema di irretroattività delle norme giuridiche*, in *Archivio Giuridico Filippo Serafini*, 163, 1962, p. 120-134.
- Boyd, W. K., *The Ecclesiastical Edicts of the Theodosian Code*, New York, 2005.
- Bratož, R., *Athaulf zwischen Pannonien und Rom*, in T. Vida (a cura di), *The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture*, II, Budapest, 2015, p. 15-49.
- Idem, *La battaglia del Frigidus (394 d.C.) nelle ricerche degli ultimi vent'anni*, in S. Cavazza, P. Iancis (a cura di), *Gorizia. Studi e ricerche per il LXXXIX Convegno della Deputazione di Storia patria per il Friuli*, Udine, 2018, p. 9-60.
- Brezzi, P., *Il carattere ed il significato della storia nel pensiero di S. Agostino*, in *REAug*, I, 1955, p. 149-160.
- Briquel, D., *La légende de la mort et de l'apothéose de Romulus*, in P. M. Martin, Ch. M. Ternes, *La mythologie, clef de lecture du monde classique. Hommage à R. Chevallier*, I, Tours 1986, p. 15-35.
- Briscoe, J., *Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus*, in *JRS*, 64, 1974, p. 129-135.
- Brizzi, G., *Silla*, Bologna, 2018.
- Brown, P., *Augustine of Hippo*, Los Angeles, 1970.

- Idem, *Religione e società nell'età di sant'Agostino*, traduzione italiana a cura di G. Fragnito, Torino, 1975.
- Brown, P., Lizzi Testa, R. (ed. by), *Pagans and Christians in the Roman Empire: The Breaking of a Dialogue, (IVth-VIth century A.D.). Proceedings of the International Conference at the Monastery of Bose (October 2008)*, Münster, 2011.
- Büchner, K., *Humanitas romana. Studienüber Werke und Wesen der Röme*, Heidelberg, 1957.
- Burns, P. C., *Augustine's use of Sallust in the City of God*, in *AugStud*, 30, 1999, p. 105-114.
- Calabi, I., *Le fonti della storia romana nel "De civitate Dei"*, in *PP*, 10, 1955, p. 274-294.
- Calogero, P., *Riflessioni di Agostino sulla giustizia in senso umano*, in R. Rizzo (a cura di), *Fame e sete di giustizia*, Padova 2006, p. 95-99.
- Idem, *Sul concetto di iuris consensus in sant'Agostino*, in *E&P*, IX/2, 2007, p. 10-16.
- Calore, A., *Forme giuridiche del bellum iustum*, Milano, 2003.
- Idem, *Agostino e la teoria della "guerra giusta" (A proposito di Qu. 6,10)*, in A. A. Cassi (a cura di), *Guerra e diritto. Il problema della guerra nell'esperienza giuridica occidentale tra medioevo ed età contemporanea*, Brescia, 2009, p. 13-24.
- Cambronne, P., *La iustitia chez S. Augustin. (Cité de Dieu, IV, 4). Des philosophies classiques à la théologie*, I, Bordeaux, 1986/1987, p. 21-48.
- Cameron, A., *The Imperial Pontifex*, in *HSPH*, 103, 2007, p. 341-384.
- Idem, *The Last Pagans of Rome*, Oxford, 2011.
- Canfora, F., *L'altare della Vittoria*, con una nota di L. Canfora, Palermo, 1991.
- Canfora, L., *Proscrizioni e dissesto sociale nella repubblica Romana*, in *Klio*, 62/2, 1980, pp. 425-437.
- Idem, *Intervista sul potere*, a cura di A. Carioti, Roma - Bari, 2013.
- Caradini, A., *Res publica: Come Bruto cacciò l'ultimo re di Roma*, Milano, 2011.
- Carcopino, J., *Silla o la monarchia mancata*, traduzione italiana a cura di A. Rosso Cattabiani, Milano, 1979.
- Carotenuto, E., *Tradizione e innovazione nella «Historia Ecclesiastica» di Eusebio di Cesarea*, Bologna, 2001.
- Casamento, A., *Guerra giusta e guerra ingiusta nella Pharsalia di Lucano*, in *ὄμνος*, I, 2008/2009, p. 199-188.
- Casquillo Fumanal, Á. L., *Muerte, despedazamiento y apoteosis de Rómulo: un estudio sobre la realidad histórica del primer rey de Roma, Espacio, Tiempo y Forma*, in *SHHA*, 21, 2008, p. 123-184.
- Cassi, A. A., *Morfologie storico-giuridiche del "bellum iustum"*, in A. Calore (a cura di), *"Guerra giusta"? Le metamorfosi di un concetto antico*, Milano 2003, p. 101-158.
- Idem, *La giustizia in Sant'Agostino. Itinerari agostiniani del quartus fluvius non dictus*, Milano, 2013.
- Castagnetti, N., *Silla e il culto di Felicitas*, in *RSAnt*, 26, 1991, p. 47-52.

- Catapano, G., *Il concetto di giustizia in S. Agostino*, in R. Rizzo (a cura di), *Fame e giustizia di sete*, Padova, 2006, p. 101-109.
- Idem, *La giustizia nella sfera pubblica secondo Agostino di Ippona. Attualità di un Padre della Chiesa*, in AA.VV., *Atti dell'Accademia "San Marco" di Pordenone*, 2018, p. 85-86.
- Cavalcanti, E., *Virtus et felicitas: gli elogi degli imperatori cristiani nel V libro del «De civ. Dei» di Agostino e i panegirici latini per Costantino e Teodosio*, in AA.VV., *Paideia cristiana. Studi in onore di Mario Naldini*, Roma, 1994, p. 477- 500.
- Idem, *Solacium miseriae. L'imperfezione della storia (De Civ. Dei, XIX. 21–27)*, in M. Simonetti, P. Siniscalco, *Studi sul Cristianesimo antico e moderno in onore di Maria Grazia Mara*, Roma, 1995, p. 409-422.
- Idem, *La cosiddetta "guerra giusta" nel De Civitate Dei di Agostino*, in *CrSt*, 25, 2004, p. 25-57.
- Cavalla, F., *Scientia, Sapientia ed Esperienza sociale, I: La ricerca della verità come fondamento giuridico-politico di S. Agostino; II: Le due città di Agostino. Società, Diritto e Giustizia*, Padova, 1974.
- Cessario, R., *Le virtù. La persona umana*, XIX, Milano, 1994.
- Chesnut, G. F., *The pattern of the past: Augustine's debate with Eusebius and Sallust*, in J. Daschner et al. (eds.), *Our Common History as Christians*, New York, 1975, p. 69-95.
- Chiereghin, F., *Fede e ricerca filosofica ne l'pensiero di Sant'Agostino*, Padova, 1965.
- Chiodi, G. M., *Simboliche della temporalità. Tempo della legge e tempo della storia*, Napoli, 1999.
- Christ, K., *Sulla: Eine römische Karriere*, München, 2002.
- Christopher, P., *The Ethics of War and Peace*, London, 1994.
- Chuvin, P., *Chronique des derniers païens*, Paris, 1990.
- Ciolini, G., *Verità di Dio, vanità della creatura. Un tema fondamentale della Città di Dio*, in *Vita Cristiana*, 24, 1955, p. 303-314.
- Cipriani, N., *Le fonti cristiane della dottrina trinitaria nei primi scritti di S. Agostino*, in *Augustinianum*, 34, 1994, p. 253-312.
- Idem, *Le opere di Sant'Ambrogio negli scritti di Sant'Agostino anteriori all'episcopato*, in *Scuola Cattolica*, 125, 1997, p. 763-800.
- Clark, M. T., *Augustine on Justice*, in T. T. Delgado, J. Doody, K. Paffenroth, *Augustine on Social Justice*, London, 2015, p. 3-10.
- Clavadetscher- Thürlemann, S., *Pólemos díkaios und bellum iustum. Versuch einer Ideengeschichte*, Zürich, 1985.
- Combès, R., *Imperator: Recherches sur l'emploi et la signification du titre d'imperator dans la Rome républicaine*, Paris, 1966.
- Consolino, F. E., *L' "optimus princeps" secondo S. Ambrogio: virtù imperatorie e virtù cristiane nelle orazioni funebri per Valentiniano e Teodosio*, in *RSI*, 96, 1984, p. 1025-1045.
- Corsini, E., *La pace nella Città di Dio di Sant'Agostino*, in *CCC*, 9, 1988, p. 205-215.
- Coskun, A., *Virius Nicomachus Flavianus, der Praefectus und Consul des Carmen contra paganos*, in *VetChr*, 58, 2004, p. 152-178.

- Cotta, S., *Introduzione a Sant'Agostino*, in Agostino, *La città di Dio*, I, Roma 1978, NBA V/1, p. IX – XCVIII.
- Idem, *S. Agostino: struttura e itinerario della politica*, in *Studium*, 75/II, 1979, p. 153-180.
- Idem, *Guerra e pace nella filosofia di Sant'Agostino*, in M. Fabris (a cura di), *L'Umanesimo di Sant'Agostino. Atti del Congresso Internazionale* (Bari 28-30 ottobre 1986), Bari, 1988, p. 119-140.
- Crifò, G., *Romanizzazione e cristianizzazione: certezze e dubbi in tema di rapporto tra cristiani e istituzioni*, in G. Bonamente, A. Nestori (a cura di), *Il cristiani e l'Impero nel IV secolo. Colloquio sul cristianesimo nel mondo antico* (Macerata 17-18 dicembre 1987), Macerata 1988, p. 75-106.
- Crogiez-Pétréquin, S., Jaillette, P. (eds.), *Le code Théodosien. Diversité des approches et nouvelles perspectives*, Roma, 2009.
- Croke, B., *Arbogast and the death of Valentinian II*, in *Historia*, 25, 1976, p. 235-244.
- Cullmann, O., *Cristo e il tempo. La concezione del tempo e della storia nel Cristianesimo primitivo*, Bologna, 1975.
- Curbelié, P., *La justice dans la Cité de Dieu*, Paris, 2004.
- Cursi, M. F., *Bellum iustum tra rito e iustae causae belli*, in *Index*, 42, 2014, p. 569-585.
- D'Agostino, F., *Giustizia. Elementi per una teoria*, Roma, 2006.
- D'Elia, S., *Storia e teologia della storia nel De civitate Dei*, in AA.VV., *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno di Erice* (3-8 dicembre 1978), Messina, 1980, p. 424-425.
- Dahlheim, W., *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jahrhundert v. Chr.*, München, 1968.
- Dàvila, M. T., *Breaking from the Dominance of Power and Order in Augustine's Ethics of War*, in J. Doody, K. Paffenroth (ed. by), *Augustine and Social Justice*, London, 2015, p. 145-162.
- Davis, G. S., *The Structure and Function of the Virtues in the Moral Theology of St. Augustine*, in AA.VV., *Atti del Congresso Internazionale su S. Agostino nel XVI Centenario della Conversione* (Roma, 15-20 settembre 1986), III, Roma, 1987, p. 9-18.
- De Giovanni, L., *Chiesa e Stato nel Codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Napoli, 1980.
- De Lubac, H., *Exégèse médiévale. Les quatresens de l'Écriture*, I, Paris, 1959.
- De Luca, G., *La romanità di S. Agostino*, in *StudRom*, 10, 1962, p. 256-268.
- De Marini Avonzo, F., *La politica legislativa di Valentiniano III e Teodosio II*, Torino 1975.
- De Paulo, C. J. N., Messina, P. A., Tompkins, D. P., *Augustinian Just War Theory and the Wars in Afghanistan and Iraq: Confessions, Contentions, and the Lust for Power*, New York, 2011.
- Deane, H. A., *The Political and the Social Ideas of St. Augustine*, New York, 1963, p. 215.
- Del Estal Gutiérrez, G., Rosado, A. J. J., *Equivalenzia de civitas en el "De civitate Dei"*, in *CDios*, 167/II, 1954, p. 367-454.
- Del Vecchio, G., *La giustizia*, Roma, 1965⁶.
- Delgado, T., Doody, J., Paffenroth, K. (edited by), *Augustine and Social Justice*, London, 2015.

- Delmaire, R., *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, in *Code Théodosien Livre XVI*, Théodore Mommsen (texte latin), Jean Rougé (traduction), Paris, 2005.
- Demandt, A., *Römische Entscheidungsschlachten*, in R. B. Bratož (hg.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana, 1996, p. 31-43.
- Idem, *Der Idealstaat. Die politischen Theorie der Antike*, Köln, 1999.
- Dewart, J. McW., *Augustine's Struggle with Time and History*, in AA.VV., *Atti del Congresso Internazionale su S. Agostino nel XVI centenario della conversione*. (Roma, 15-20 settembre 1986), II, Roma, 1987, p. 467-482.
- Di Berardino, A., *Rileggere il 410 attraverso le fonti letterarie*, in A. Di Berardino, G. Pilara, L. Spera (a cura di), *Roma e il sacco del 410: realtà, interpretazione, mito. Atti della Giornata di studio* (Roma, 6 dicembre 2010), Roma, 2012, p. 1-40.
- Di Mauro Todini, A., *Aspetti della legislazione religiosa del IV secolo*, Roma 1990.
- Idem, *A proposito di CTh. 16.10.13*, in AA.VV., *Studi per Giovanni Nicosia*, III, Milano, 2007, p. 189-218.
- Dodaro, R., *Language and Justice: Political Anthropology in Augustine's De civitate Dei*, Oxford, 1992.
- Idem, *Christ and the Just Society in the Thought of Augustine*, Cambridge, 2004.
- Idem, *I fondamenti teologici del pensiero politico agostiniano: le virtù teologali dello statista come ponte tra le due città*, in *E&P*, 9/II, 2007, p. 38-45.
- Doignon, J., *La première exégèse agostinienne de Rm 8, 28 et l'unité formulée "more tulliano" des quatre vertus dans l'amour*, in *CrSt*, 4, 1983, p. 285-291.
- Idem, *La problématique des quatre vertus dans les premiers traités de Saint Augustin*, in M. Fabris (a cura di), *L'Umanesimo di Sant'Agostino. Atti del Congresso internazionale* (Bari 28-30 ottobre 1986), Bari, 1988, p. 169-180.
- Donovan, O. O., *The problem of self-love in St. Augustine*, New Haven, 1980.
- Dovere, E., *Il vescovo "teodosiano" quale riferimento per la formazione de fide (secc. IV-V)*, in AA.VV., *Vescovi e pastori in epoca teodosiana. XXV Incontro di Studiosi dell'antichità cristiana* (Roma, 8-11 maggio 1996), Roma, 1997, p. 53-74.
- Idem, *Corpus Theodosiani: segno di identità e offerta di appartenenza*, in *VetChr*, 44, 2007, p. 59-82.
- Dulaey, M., Dulaey, M., *L'apprentissage de l'exégèse biblique par Augustin*, in *REAug*, 48, 2002, p. 267-295.
- Duplò Ansuategui, A., *El senatus consultum ultimum: 'medida de salvación pública o practica de depuración política'*, in *Latomus*, 49, 1990, p. 75-80.
- Duval, Y. M., *L'éloge de Théodose dans la Cité de Dieu (V, 26, 1). Sa place, son sens et ses sources*, in *RecAug*, 4, 1966, p. 135-179.

- Idem, *Les aurea fulmina des Alpes Juliennes: Le rôle des statues divines dans les lieux stratégiques*, in R. Bratož (edited by), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana, 1996, p. 96-106.
- Dyson, R. D., *St. Augustine of Hippo. The Christian Transformation of Political Philosophy*, London-New York, 2005.
- Echevarría, J. I. A., *El “ordo amoris” y la “aversio a Dio” en la dialéctica de las dos civitates*, in AA.VV., *Estudios sobre la «Ciudad de Dios»*, II, El Escorial, 1954, p. 125-150.
- Eckert, A., *Remembering Cultural Drama: Sulla’s Proscriptions, Roman Responses, and Christian Perspective*, in E. M. Becker, J. Dochhorn, E. K. Holt (ed. by), *Trauma and Traumatization in Individual and Collective Dimensions: Insights from Biblical Studies and Beyond*, Göttingen, 2014, p.262-274.
- Elsthain, J. B., *Augustine and the Limits of Politics*, Notre Dame (Indiana), 1995.
- Ensslin, W., *Religionspolitik des Kaiser Theodosius d. Gr.*, München, 1955.
- Ernesti, J., *Princeps Christianus und Kaiser aller Römer: Theodosius der Grosse in Lichte zeitgenössischer Quellen*, Paderborn, 1998.
- Errington, M. R., *Christian Accounts of the Religious Legislation of Theodosius I*, in *Klio*, 79, 1997, p. 398-443.
- Escribano Paño, M. V., *Ley religiosa y propaganda política bajo Teodosio I*, in F. Marco Simón, F. Pina Polo, J. Remesal Rodríguez (eds.), *Religión Y Propaganda Política en el Mundo Romano*. Actas de la reunión realizada en Zaragoza los días 5 y 6 de junio de 2001, Barcelona, 2002, p. 143-158.
- Idem, *Intolerancia y exilio. Las leyes teodosianas contra los eunomianos*, in *Klio*, 89/I, 2007, p. 184-208.
- Idem, *La construction de l’image de l’hérétique dans le Code Théodosien XVI*, in J. N. Guinot, F. Richard (eds.), *Empire chrétien et Église aux IVe et Ve siècles. Intégration ou concordat? Le témoignage du Code Théodosien*, Lyon, 2008, p. 389-412.
- Idem, *From Norm to Identity. Christians and Manicheans in Codex Theodosianus XVI: separated by the law*, in S. Benoist et alii (eds.), *Figures de l’empire, fragments de mémoire: pouvoirs et identités dans le monde romain impérial. II s. av.n..e.-VI s. de n.e.*, Villeneuve d’Ascq, 2011, p. 517-518.
- Esposito, C., Porro, P. (a cura di), *Agostino e la tradizione agostiniana*, Bari, 2006.
- Farina, R., *L’impero e l’imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo*, Zurigo, 1966.
- Felici, S. (a cura di), *“Humanitas” classica e “sapientia” cristiana. Scritti offerti a Roberto Iacoangeli*, Roma, 1992.
- Felmy, A., *Die Römische Republik im Geschichtsbild der Spätantike: Zum Umgang lateinischer Autoren des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. mit den exempla maiorum*, Berlin, 2001.
- Fiedrowicz, M., *“Cives sanctae civitatae Dei omnes affectiones rectas habent” (Civ., 14, 9): terapia delle passioni e preghiera in S. Agostino*, in AA.VV., *L’etica cristiana nei secoli III e IV:*

- eredità e confronti. XXIV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana. Roma, 4-6 maggio 1996, Roma, 1996, p. 431-440.*
- Filoramo, G., *La Chiesa e le sfide della modernità*, Roma - Bari, 2006.
- Idem, *La croce e il potere: I cristiani da martiri a persecutori*, Bari, 2011.
- Flòrez, R., *Temporalidad y tiempo en la «Ciudad de Dios»*, in AA.VV., *Estudios sobre la «Ciudad de Dios»*, II, El Escorial, 1954, p. 169-185.
- Flower, H. I., *The Art of Forgetting: Disgrace & Oblivion in Roman Political Culture*, North Carolina, 2006.
- Fontanella, F., *L'impero romano nel De civitate Dei di Agostino*, in *Politica antica*, 4, 2014, p. 73-104.
- Fortin, E. L., *Justice as the Foundation of the Political Community: Augustine and his Pagan Models*, in *Augustinus, De civitate Dei*, C. Horn (Hrsg.), Berlin, 1997, p. 41-62.
- Fraschetti, A., *Principi cristiani, templi e sacrifici nel Codice Teodosiano e in altre testimonianze parallele*, in A. Saggioro (a cura di), *Diritto romano e identità cristiana: definizioni storico-religiose e confronti interdisciplinari*, Roma, 2005, p. 123-140.
- Fuchs, H., *Augustinus und der antike Friedensgedanke*, Berlin-Zurich, 1965.
- Fuhrmann, M., *Cicero und die römische Republik*, München - Zürich, 1991.
- Fumagalli, M., *Cristiani in armi. Da sant'Agostino a papa Wojtyła*. Roma - Bari, 2006.
- Gabba, E., *Mario e Silla*, in *ANRW*, I/1, Berlin - New York, 1972, p. 764-805.
- Gabrielli, C., *Violenza e giustificazione del delitto politico a partire dai Gracchi*, in *Klio*, 100/3, 2018, p. 825-876.
- Gallicet, E., *Sallustius: nobilitatae veritatis historicus (August., De civ. Dei, I, 5)*, in *CCC*, 6, 1985, p. 30-330.
- Garbugino, G., *La posizione politica di Sallustio*, in R. Uglione (a cura di), *Atti del Convegno nazionale di Studi "Scrivere la storia nel mondo antico"* (Torino, 3-4 maggio 2004), Alessandria, 2006, p. 111-140.
- Gasti, F., *Agostino e l'apoteosi di Romolo*, in *VetChr*, 54, 2017, p. 39-52.
- Gaudemet, J., *La condamnation des pratiques païennes en 391*, in J. Fontaines, C. Kannengiesser (eds.), *Epektasis. Mélanges Patristiques offerts au Card. Jean Daniélou*, Paris, 1972, p. 597-602.
- Idem, *Le droit romain dans la littérature chrétienne occidentale du IIIe au Ve siècle*, Milano, 1978.
- Geerlings, W., *De civitate dei XIX als Buch der Augustinischen Friedenslehre*, in C. Horn (Hrsg.), *Augustinus, De Civitate Dei*, Berlin, 1997, p. 211-233.
- Gerosa, P., *S. Agostino e l'imperialismo romano*, in *Miscellanea Agostiniana*, II, 1931, p. 977-1040.
- Ghilardi, M., Pilara, G., *I barbari che presero Roma. Il sacco del 410 e le sue conseguenze*, Roma, 2010.
- Giorgianni, V., *Il concetto del diritto e dello stato in S. Agostino*, Padova, 1951.
- Giovanni Paolo II, *Lettera Apostolica «Agostino d'Ippona» nel XVI centenario della conversione di S. Agostino*, commento di A. Trapè, Roma, 1988.

- Giovannini, A., *Le droit fécial et la déclaration de guerre de Rome à Carthage en 218 avant J. C.*, in *Athenaeum*, 88, 2000, p. 86-93.
- Goar, R. J., *Reflections of some anti-Roman elements in De civitate Dei, Books I-IV*, in *AugStud*, 19, 1988, p. 71-84.
- Goisis, G., *La guerra, la pace e la città di Dio*, in L. Perissinotto (a cura di), *Agostino e il destino dell'Occidente*, Roma, 2000, p. 159-184.
- Grassi, O., *Passioni, desiderio e ragione in S. Agostino*, in G. Dalmasso (a cura di), *La passione della ragione*, Milano, 1991, p. 41-55.
- Gregori, G. L., Filippini, A., *L'epigrafia costantiniana. La figura di Costantino e la propaganda imperiale nella comunicazione epigrafica*, in *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano 313-2013*, I, Roma, 2013, p. 517-541.
- Gregory, E., *Politics and the Order of Love: An Augustinian Ethics of Democratic Citizenship*, London, 2008.
- Grossi, V., *Nota sulla presenza dell' «humilitas» ambrosiana in Agostino d'Ippona*, in C. Bernard-Valette, J. Delmulle, C. Gerzaguët (éd. par) *Nihil veritas erubescit: Mélanges offerts à Paul Mattei par ses élèves, collègues et amis*, Turnhout, 2017, p. 203-214.
- Gualandri, I., *Claudian in context*, in R. Lizzi Testa (ed. by), *The Strange Death of Pagan Rome. Reflection on a Historiographical Controversy*, Turnhout, 2013, p. 141-149.
- Guarino, A., *Senatus consultum ultimum*, in W. G. Becker, L. Schnorr von Carolsfeld (eds.), *Sein und Werden im Recht. Festgabefür Ulrich von Lübtow*, Berlin, 1970, p. 281-294.
- Guinot, J. N., Richard, F. (eds.), *Empire chrétien et Église au IVe et Ve siècles. Integration ou «Concordat»? Le témoignage du Code Théodosien*, Paris, 2008.
- Güldenpenning, A., Ifland, J., *Der Kaiser Theodosius der Grosse. Ein Beitrag zur römischen Kirchengeschichte*, Halle, 1878.
- Gutmann, B., *Studien zur römischen Aussenpolitik in der Spätantike (364-395 n. Chr.)*, Bonn, 1991.
- Hagedahl, H., *Augustine and the Latin Classics*, I: Testimonia; II: *Augustine's attitude*, Göttemberg, 1967.
- Haggerty, W. P., *Augustine, the "mixed life" and Classical Political Philosophy*, in *AugStud*, 23, 1992, p.149-163.
- Hammer, D., *Roman Political Thought. From Cicero to Augustine*, Cambridge, 2014.
- Hand, V., *Augustin und das klassisch-römische Selbstverständnis. Eine Untersuchung über die Begriffe Gloria, Virtus, Iustitia und Res publica in De civitate Dei*, Hamburg, 1970.
- Harding, B. T., *Libido Dominandi: Augustine's Genealogy of a Fallen World*, New York, 2005.
- Idem, *The Use of Alexander in Augustine's City of God*, in *AugStud*, 39/I, 2008, p. 113-128.
- Häring, H., *Die Macht des Bösen: das Erbe Augustinus*, Zürich, 1979.
- Hausmaninger, H., *Bellum iustum und iusta causa belli im älteren römischen Recht*, in *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 11, 1961, p. 335-345.
- Heather, P., *Goths and Romans: 332-489*, Oxford, 1991.

- Hefter, H., *Der Beginn von Sullas Proskriptionen*, in *Tyche*, 21, 2006, p. 33-52.
- Idem, *Von den Gracchen bis Sulla. Die römische Republik am Scheideweg 133-78 v. Chr.*, Regensburg, 2006.
- Hellegouarc'h, J., *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république*, Paris, 1963.
- Heucke, C., *Circus und Hippodrom als politischer Raum*, Hildesheim, 1994.
- Hinard, F., *La Naissance du mythe de Sylla*, in *REL*, 62, 1984, p. 81-97.
- Idem, *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Rome, 1985.
- Idem, *Sullana varia. Aux sources de la première guerre civile romaine*, Paris, 2008.
- Hölkeskamp, K. J., *Lucius Cornelius Sulla: Revolutionär und restaurativer Reformier*, in K. J. Hölkeskamp, E. Stein-Hölkeskamp (Hrsg.), *Von Romulus zu Augustus: Große Gestalten der römischen Republik*, München, 1997, p. 199-218.
- Holland, B., *Self and City in the Thought of Saint Augustine*, Nottingham, 2019.
- Holmes, R. L., *On War and Morality*, Princeton, 1989.
- Idem, *St. Augustine and the Just War Theory*, in G. B. Matthews (ed. by), *The Augustinian Tradition*, Los Angeles - London, 1999, p. 323-344.
- Honoré, T., *Ulpian. Pioneer of Human Rights*, New York, 2002.
- Iamarrone, G., *Attualità e inattualità di S. Agostino. Lo spiritualismo nel suo discorso antropologico*, Firenze, 1975, p. 83.
- Inglebert, H., *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome: histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive, 3-5 siècles*, Paris, 1996.
- Janssen, L. F., *Superstitio and the Persecution of the Christians*, in *VChr*, 33, 1979, p. 131-159.
- Johnson, A. P., Schott, J. M., *Eusebius of Caesarea: Tradition and Innovations*, Washington, 2013.
- Johnson, J. T., *Just War Tradition and the Restraint of War: A Moral and Historical Inquiry*, Princeton, 1981.
- Karčíková, L., *Grace and the Will According to Augustine*, Leiden, 2012.
- Kaufman, P. I., *Augustine's Leaders*, Eugene (Oregon), 2017.
- Keaveney, A., *Sulla. The Last Republican*, London - Canberra, 1982.
- Klein, R., *Distruzione dei Templi nella Tarda Antichità. Un problema politico, culturale e sociale*, in AA.VV., *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana in onore di Arnaldo Biscardi*, X, 1995, p. 127-152.
- Kohns, H. P., *Consensus iuris - communis utilitatis /zu Cic. rep. I, 39*, in *Gymnasium*, 81, 1974, p. 485-498.
- Kos, P., *Claustra Alpium Iuliarum. Protecting Late Roman Italy*, in *Studia Europaea Gnesnensia*, 7, 2013, p. 233-261.
- Kostial, M., *Kriegerisches Rom? Zur Frage von Unvermeidbarkeit und Normalität militärischer Konflikte in der römischen Politik*, Stuttgart, 1995.
- Kries, D., *Political Augustinianism*, in A. Fitzgerald (ed. by), *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*, Cambridge, 1999, p. 657-658.

- Kunderewicz, C., *La protection des monuments d'architecture antique dans le Code Théodosien*, in AA.VV., *Studi in onore di E. Volterra*, IV, Milano, 1971, p. 137-153.
- La Penna, A., *La struttura delle Historiae*, in S. Sallusti Crispi Historiae. I: Fragmenta 1.1-146, testo e commento a cura di A. La Penna, R. Funari, con la collaborazione editoriale di G. Duursma, Berlin, 2014, p. 43-49.
- Idem, *Sallustio e la "rivoluzione" romana*, Milano, 2017³.
- Laffi, U., *Il mito di Silla*, in *Athenaeum*, 45, 1967, p. 177-213 e 255-277.
- Lana, I., *Studi sull'idea della pace nel mondo antico*, in *MAT*, 13, 1989, p. 3-68.
- Idem, *La concezione ciceroniana della pace*, in *Ciceroniana*, VII, 1990, p. 49-59.
- Langan, J., *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*, in *The Journal of Religious Ethics*, 12/1, 1984, p. 19-38.
- Lassandro, D., *Sacratissimus imperator. L'immagine del princeps nella retorica tardoantica*, Bari, 2000.
- Idem, *La spedizione di Costanzo Cloro in Britannia nel Panegirico del 297 d.C.*, in M. Sordi (a cura di), *Guerra e diritto nel mondo greco e romano*, Milano, 2002, p. 259-267.
- Lavagne, H., *La tolérance de l'Église et de l'État à l'égard des oeuvres du paganisme dans l'Antiquité tardive*, in *EL*, 32, 2000, p. 45-54.
- Lavere, G. J., *The Political Realism of Saint Augustine*, in *AugStud*, 11, 1980, p. 135-144;
- Legras, M., *Saint Augustin, juge des valeur morale set politiques de la Rome antique dans la Cité de Dieu*, I, Bordeaux, 1994.
- Lenihan, D. A., *The Just War Theory in the Work of Saint Augustine*, in *AugStud*, 19, 1988, p. 37-70.
- Lepelley, C., *Le Musée des statues divines. La volonté de sauvegarder le patrimoine artistique païen à l'époque théodosienne*, in *CArch*, 42, 1994, p. 5-15.
- Leppin, H., *Teodosio il Grande*, Roma, 2008.
- Lettieri, G., *A proposito del concetto di «saeculum» nel De civitate Dei*, in *Augustinianum*, 26, 1986, p. 481-498.
- Idem, *Il senso della storia in Agostino d'Ipbona*, Roma, 1988.
- Lintott, A., *Violence in Republican Rome*, Oxford, 1999.
- Lippold, A., s.v. *Theodosius I*, in *RE*, Suppl. 13, München, 1973, p. 905-907.
- Idem, *Theodosius der Große und seine Zeit*, München, 1980².
- Lizzi Testa, R., *Il sacco di Roma e l'aristocrazia romana, tra crisi politica e turbamento religioso*, in A. Di Berardino, G. Pilara, L. Spera (a cura di), *Roma e il sacco del 410: realtà, interpretazione, mito. Atti della Giornata di studio* (Roma, 6 dicembre 2010), Roma, 2012, p. 81-112.
- Idem, *Il terrore delle leggi in difesa dell'insatiabilis honor della Chiesa: la retorica della rappresentazione cristiana dell'Impero*, in M. V. Escribano Paño, R. Lizzi Testa, *Política, religión y legislación en el Imperio Romano (ss. IV y V d.C.). Política, religione e legislazione nell'impero romano (IV e V secolo d.C.)*, Bari, 2014, p. 117-138.

- Lomas, F. J., *Teodosio, paradigma de príncipe cristiano: consideraciones de Ambrosio, Rufino de Aquileya y Agustín sobre la imperial persona*, in *SHHA*, 8, 1990, p. 149-165.
- Lombardi, G., *Su alcuni concetti del diritto pubblico romano: civitas, populous, res publica, status rei publicae*, in *Archivio giuridico "Filippo Serafini"*, 126, 1941, p. 192-211.
- Lorenz, R., *Zwölf Jahre Augustinusforschung. Augustins Kenntnis antiker und christlichen Autoren*, in *ThRdschau*, 39, 1974, p. 124-138.
- Loreto, L., *Il bellum iustum e i suoi equivoci. Cicerone ed una componente della rappresentazione romana del Völkerrecht antico*, Napoli, 2001.
- Loss, N. M., *Introduzione al profetismo biblico*, Roma, 1979.
- Lotter, F., *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375-600)*, Berlin - New York, 2003.
- MacIntyre, A., *Quelle justice? Quelle rationalité?*, Paris, 1993.
- Madec, G., *Saint Ambrose et la philosophie*, Paris, 1974.
- Idem, G., *Lectures augustiniennes*, Paris, 2001.
- Maier, F. G., *Augustin und das antike Rom*, Stuttgart, 1955.
- Malcolm Errington, R., *The praetorian prefectures of Virius Nicomachus Flavianus*, in *Historia*, 41, 1992, p. 439-461.
- Manfredini, A. D., *Antichità archeologiche e tesori nella storia del diritto*, Torino, 2018.
- Mantovani, M., *Bellum iustum. Die Idee des gerechten Kriegers in der römischen Kaiserzeit*, Frankfurt, 1990.
- Marcone, A., *Il sacco di Roma nella riflessione di Agostino e Orosio*, in *RSI*, 114, 2002, p. 854.
- Idem, *Gli ultimi pagani di Roma*, in *Athenaeum*, 100, 2012, p. 359-371.
- Marin, M., *L'utilizzazione di Sallustio nel "De civitate Dei"*, in E. Cavalcanti (a cura di), *Il De civitate Dei: l'opera, le interpretazioni, l'influsso*, Roma - Freiburg- Wien, 1996, p. 35-50.
- Idem, "Historia" e derivati in Agostino: note retoriche ed esegetiche, in *VetChr*, 35, 1998, p. 97-118.
- Idem, *Crisi morale e decadenza politica della repubblica romana: la rilettura agostiniana di Sallustio*, in *VetChr*, 34, 1997, p. 15-31.
- Idem, *Studi Agostiniani. Trenta saggi fra retorica ed esegesi*, (a cura di R. Infante), Bari, 2019.
- Markus, R. A., *Saint Augustine's Views on the "Just War"*, in W. J. Sheils (ed. By), *The Church and War. Papers read at the twenty-first summer meeting and the twenty-second winter meeting of the ecclesiastical history society*, London, 1983, p. 1-13.
- Idem, *Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine*, Cambridge (London-New York), 1970.
- Marrin, A., (edited by), *War and the Christian Conscience*, Chicago, 1971.
- Marrou, H.-I., *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris, 1958.
- Idem, *Agostino e l'agostinismo*, Brescia, 1990.
- Idem, *S. Agostino e la fine della cultura antica*, prefazione e traduzione italiana a cura di C. Marabelli, A. Tombolini, Milano, 1994².

- Idem, *L'ambivalenza del tempo della storia in Sant'Agostino*, traduzione e cura di M. Fiorini, Bologna, 2009².
- Marzo, L., *The time of the civil wars in the City of God: the narrative of time as rupture of the social order*, in *Narratives of Temporality: Continuities, Discontinuities, Ruptures*, London (in stampa).
- Matthews, J. F., *Codex Theodosianus, 9.40.13 and Nichomachus Flavianus*, in *Historia*, 46, 1997, p. 203-214.
- Mattox, J. M., *St. Augustine and the Theory of Just War*, London, 2006.
- Idem, *The Just war Tradition in Late Antiquity and the Middle Ages*, in L. May (edited by), *The Cambridge Handbook to Just War*, Cambridge, 2018, p. 13-32.
- Maver, A., *Bitka pri Frigidu v očeh treh krščanskih zgodovinarjev (La battaglia del Frigidus dal punto di vista dei tre storici cristiani [Rufino, Orosio, Agostino])*, in A. Durn, I. Skočaj (a cura di), *Bitka pri Mrzli reki – razsežnosti in pomen izjemnega zgodovinskega dogodka (La battaglia del Frigidus – le dimensioni e l'importanza dell'avvenimento storico)*, Vrhoplje, 2012, p. 15-24.
- Mayer-Maly, T., *Gemeinwohl und Naturrecht bei Cicero*, in K. Büchner (Hrsg.), *Das neue Cicerobild (Wege der Forschung 27)*, Darmstadt, 1971, p. 371-387.
- Mazzarino, S., *Il basso impero. Antico, tardoantico ed era costantiniana*, I, Bari, 1974.
- Idem, *L'impero romano*, II, Roma-Bari, 1988³.
- Idem, *Storia sociale del vescovo Ambrogio*, Roma, 1989.
- McElwain, H. T., *St. Augustine's Doctrine on War in Relation to Earlier Ecclesiastical Writers. A Comparative Analysis*, Chicago, 1972.
- McEvoy, M., *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367-455*, Oxford, 2013.
- McLynn, N. B., *Ambrose of Milan. Church and Court in a Christian Capital*, Berkeley - Los Angeles-London, 1994.
- Idem, *Transformation of Imperial Churchgoing, in the Fourth Century*, in S. Swain, M. Edwards (edited by), *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford, 2004, p. 235-270.
- Messana, V., *La politica religiosa di Graziano*, Roma, 1999.
- Milanesi, V., *Ecce praebet se videntum oculis*, in G. Tantardini, *Il cuore e la grazia in Sant'Agostino. Distinzione e corrispondenza*, Roma, 2006, p. 104-116.
- Narducci, N., *Modelli etici e società. Un'idea di Cicerone*, Pisa, 1989.
- Nazzaro, A. V., *Ambrogio vescovo di Milano e l'imperatore Teodosio I il Grande*, in R. Uglione (ed.), *Intellettuali e potere nel mondo antico. Atti del Convegno nazionale di Studi (Torino, 22-24 aprile 2002)*, Alessandria, 2003, p. 259-301.
- Nenci, F., *Introduzione al De re publica di Cicerone*, in Cicerone, *La repubblica*. Introduzione, traduzione e note a cura di F. Nenci, Milano, 2008, p. 5-125.

- Novinšek, L., *Bitka pri Frigidu (La battaglia del Frigidus)*, in A. Durn, I. Skočaj (a cura di), *Bitka pri Mrzli reki. Razsežnosti in pomen izjemnega zgodovinskega dogodka. (La battaglia del Frigidus. Le dimensioni e l'importanza dell'avvenimento storico)*, Vrhopolje 2012, p. 5-14.
- Nygren, A., *Eros e Agape. La nozione cristiana dell'amore e le sue trasformazioni*, traduzione it. a cura di N. Gay, Bologna, 1971.
- Onida, P. P., *Il divieto dei sacrifici animali nella legislazione di Costantino. Una interpretazione sistematica*, in F. Sini, P. P. Onida (a cura di), *Poteri religiosi e istituzioni: il culto di San Costantino imperatore tra Oriente e Occidente*, Torino, 2003, p. 73-203.
- Orlandi T., *Imperium e res publica nel De civitate di Agostino*, in *RIL*, 101, 1967, p. 81-100.
- Idem, *Sallustio e Varrone in Agostino: De Civitate Dei I-VII*, in *PP*, 23, 1968, p. 19-44.
- Oroz Reat, F. J., *La retorica en los Sermones de S. Agustin*, Madrid, 1963.
- Ortega, F. J., *La paz y la guerra en el pensamiento agustiniano*, in *CHD*, 20, 1965, p. 5-35.
- Pagliacci, D., *Volere e amare. Agostino e la conversione del desiderio*, Roma, 2003.
- Parel, A. J., *Justice and Love in the Political Thought of St. Augustine*, in H. A. Meynell (edited by), *Grace, Politics and Desire: Essays on Augustine*, Calgary, 1990, p.71-84.
- Parente, F., *Profetismo e profezia nella tradizione giudaica e cristiana e nella moderna critica storica*, in H. Gunkel (a cura di), *I profeti*, Firenze, 1967, p. 15-110.
- Paschoud, F., *Roma Aeterna: Étude sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Roma, 1967.
- Idem, *La bataille du Frigidus*, in Zosime, *Histoire nouvelle*, Livre IV, F. Paschoud (a cura di), Paris 1979, p. 474-500.
- Pellegrino, M., *Fede e morale nella visione politica di S. Agostino*, in Idem, *Ricerche Patristiche (1938-1980)*, I, Torino, 1982, p. 357-367.
- Peltonen, J., *Church Fathers and the Reception of Alexander the Great*, in K. R. Moore (ed. by), *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, Leiden-Boston, 2017, p. 487-489.
- Perelli, L., *La definizione dell'origine dello stato ne l'pensiero di Cicerone*, in *AAT*, 106, 1972, p. 281-309.
- Perelli, R., *Claudiano e i Barbari*, in *Koinonia*, 16, 1992, p. 21-33.
- Piccolomini, R., *La pace. Il libro XIX de "La Città di Dio"*, Roma 2000.
- Piétri, C., *Saint Augustine et la guerre*, in *Les Quatre Fleuves*, 19, 1985, p. 5-8.
- Pilara, G., *Catastrofismo e formazione dell'immaginario: l'eco delle vicende storiche e percezione dei barbari nelle fonti contemporanee*, in A. Di Berardino, G. Pilara, L. Spera (a cura di), *Roma e il sacco del 410: realtà, interpretazione, mito. Atti della Giornata di studio (Roma, 6 dicembre 2010)*, Roma, 2012, p. 41-58.
- Pina Polo, F., *The "tyranny" of the Gracchi and the Concordia of the Optimates. An Ideological Construct*, in R. Cristofoli, A. Galimberti, F. Rohr Vio (eds.), *Costruire la memoria. Uso e abuso della storia fra tarda repubblica e primo principato* (Venezia, 14-15 gennaio 2016), Roma, 2017, p. 5-33.

- Pincherle, A., *La formazione teologica di S. Agostino*, Roma, 1947.
- Idem, *Vita di Sant'Agostino*, Bari, 1980.
- Pizzolato, L. F., *Capitoli di retorica agostiniana*, Roma, 1994.
- Pizzorni, P., *Sulla questione della legge naturale in Lattanzio, Ambrogio e Agostino*, in AA.VV., *L'etica cristiana nei secoli III e IV: eredità e confronti. XXVI Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma 4-6 maggio 1995, Roma, 1996, p. 353-368.
- Pollastri, A., *Introduzione generale alle Questioni sull'Ettateuco*, Roma, 1997.
- Polverini, L., *La storia romana nel "De civitate Dei"*, in E. Cavalcanti (a cura di), *Il De civitate Dei: l'opera, le interpretazioni, l'influsso*, Roma - Freiburg - Wien, 1996, p. 19-33.
- Pope, S. J., *Natural Law and Christian Ethics*, in R. Gill (edited by), *The Cambridge Companion to Christian Ethics*, Cambridge-New York, 2012, p. 67-86.
- Quacquarelli, A., *La concezione della storia nei Padri prima di S. Agostino*, I, Roma, 1955.
- Raikas, K. K., *Problemática de la justicia en Agustín*, in *Augustinus*, XLVIII, 2003, p. 191-213.
- Raimondi, M., *Valentiniano I e la scelta dell'Occidente*, Alessandria, 2001.
- Rampazzo, N., *Iustitia e bellum. Prospettive storiografiche sulla guerra nella Repubblica romana*, Napoli, 2012.
- Ramsey, B., *The Just War according to Augustine*, in J. Bethke Elshtain (edited by), *Just War Theory*, New York, 1992, p. 8-22.
- Ranzato, G., *Evidenza e invisibilità delle guerre civili*, Roma, 1993.
- Rielks, R., *Homo, humanus, humanitas: zur Humanitat in der lateinischen Literatur des ersten nach christlichen Jahrhunderts*, München, 1967.
- Rinaldi, G., *Pagani e cristiani: la storia di un conflitto (secolo I-IV)*, Roma, 2016.
- Rist, J. M., *Male, giustizia e onnipotenza divina*, in Idem, *Agostino: il battesimo del pensiero antico*, traduzione it. a cura di E. Alberti, Milano, 1997, p. 333-377.
- Rivero, P., *Imperator Populi Romani: una aproximación al poder repubblicano*, Saragozza, 2006.
- Roberto, U., *Esercito e città in età teodosiana: considerazioni sull'eccidio di Tessalonica*, in *MediterrAnt*, XI, 2008, p. 269-287.
- Rödl, B., *Das Senatus consultum ultimum und der Tod der Gracchen*, Bonn, 1969.
- Rodomonti, A., *Il Discorso 105 di S. Agostino e il mito di Roma eterna*, Genova, 1992.
- Rougé, J., *La législation de Théodose contre les hérétiques. CTh XVI, 5, 6-24*, in J. Fontaines, C. Kannengiesser (eds.), *Epektasis. Mélanges patristiques of erts au cardinal J. Daniélou*, Paris, 1972, p. 643-689.
- Rowley, H. H., *Ritual and the Hebrew Prophets*, in *JSS*, 1, 1956, p. 338-360.
- Ruch, M., *L'Hortensius de Cicéron*, Paris, 1958.
- Ruggiero, F., *La follia dei cristiani: la reazione pagana al cristianesimo nei secoli I-V*, prefazione di M. Simonetti, Roma, 2002.
- Rüpke, J., *Domi militiae. Die Religiöse Konstruktion des Kriegesim Rom*, Stuttgart, 1990.
- Russell, F. H., *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge, 1975.

- Sacchi, P., *La profezia in Israele*, in M. Sordi (a cura di), *La profezia nel mondo antico*, Milano, 1993, p. 3-20.
- Sachot, M., *Religio/superstitio. Historique d'une subversion et d'un retournement*, in *RHR*, 208/4, 1991, p. 355-394.
- Saggiaro, A., *La polarizzazione del sacro nel Codice Teodosiano*, in M. V. Escribano Paño, R. Lizzi Testa, *Política, Religión y legislación en el imperio romano (ss. IV y V d.C.). Política, religione e legislazione nell'impero romano (IV e V secolo d.C.)*, Bari, 2014, p. 215-229.
- Saghy, M., Schoolman, E. M. (edited by), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th-8th centuries)*, Budapest - New York, 2017.
- Salamito, J. M., *Constantin vu par Augustin. Pour un relecture de Civ. 5.25*, in G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine Before and After Constantine*, Bari, 2012, p. 549-562.
- Salzman, M. R., *Superstitio in the Codex Theodosianus and the persecution of pagans*, in *VChr*, 41, 1987, p. 172-188.
- Idem, *The evidence for the conversion of the Roman empire to Christianity in book 16 of the Theodosian Code*, in *Historia*, 42, 1993, p. 362-378.
- Idem, *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, London, 2002.
- Idem, *Ambrose and the Usurpation of Arbogates and Eugenius: Reflection on Pagan-Christian Conflict Narratives*, in *JECS*, 18, 2010, p. 191-223.
- Santangelo, F., *Why "Sulla Epaphroditos"*, in Idem, *Sulla. The Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East*, Leiden - Boston, 2007, p. 199-213.
- Santurri, E. N., Werpehowski, W., *Augustinian Realism and the Morality of War: An Exchange*, in J. Doody, K. Paffenroth (edited by), *Augustine and Social Justice*, London, 2015, p.163-192.
- Sartori, F., *Cinna e gli schiavi*, in AA.VV., *Actes du Groupe de Recherches sur l'Esclavage depuis l'Antiquité*, Paris, 1973 /2, p. 151-169.
- Savon, H., *Ambroise devant l'exégèse de Philon*, Paris, 1977.
- Scerbo, A., *Giustizia, Sovranità, Virtù*, Catanzaro, 2004.
- Schiavone, A., *Ius. L'invenzione del diritto in Occidente*, Torino, 2005.
- Schmidt, L., *Cicero, De re publica: Die Forschung der letzten fünf Dezennien*, in *ANRW*, I/4, Berlin-New York, 1973, p. 262-333.
- Schofield, M., *Preconception, Argument and God*, in M. Schofield, M. Burnyeat, J. Barnes, *Doubt and Dogmatism: Studies in Hellenistic Epistemology*, Oxford, 1980, p. 283-308.
- Scholz, H., *Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte. Ein Kommentar Zu Augustins de Civitate Dei*, Leipzig, 1911.
- Schoonenberg, P., *Der Mensch in der Sünde*, in J. Feiner, M. Löhrer, *Mysterium Salutatis*, II, Einsiedeln, 1967, p. 844-882.
- Sciacca, M. F., *Interpretazione del concetto di storia in S. Agostino*, Tolentino, 1960.

- Sciuto, I., *L'ordine del male*, in L. Alici, R. Piccolomini, A. Pieretti (a cura di), *Il mistero del male e la libertà possibile. Atti del V Seminario del Centro di Studi Agostiniani di Perugia*, Roma, 1994, p. 109-122.
- Idem, *Interiorità e male nel De civitate Dei*, in R. Piccolomini (a cura di), *Interiorità e intenzionalità nel De civitate Dei di Sant'Agostino. Atti del III Seminario Internazionale del Centro di Studi Agostiniani di Perugia*, Roma, 1999, p. 87-105.
- Seeck, O., *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, V, Stuttgart, 1920.
- Sehlmeyer, M., *Geschichtsbilder für Pagane und Christen: Res Romanae in den spätantiken Breviarien*, Berlin-New York, 2009, p. 174-175.
- Sfameni Gasparro, G., *Natura e origine del male: alle radici dell'incontro e del confronto di Agostino con la gnosi manichea*, in L. Alici, R. Piccolomini, A. Pieretti (a cura di), *Il mistero del male e la libertà possibile. Atti del V Seminario del Centro di Studi Agostiniani di Perugia*, Roma, 1994, p. 7-55.
- Sguazzardo, P., *Sant'Agostino e la teologia trinitaria del XX secolo: ricerca storico-ermeneutica e prospettive speculative*, Roma, 2006.
- Shanzer, D., *Augustine and the Latin Classics*, in M. Vessey (edited by), *A Companion to Augustine*, London, 2012, p. 161-174.
- Siebenborn, E., *Bellum iustum. Spät und nach antike Positionem*, in *AU*, 34/I, 1991, p. 75-92.
- Simonetta, S., *Essere duri senza mai perdere la tenerezza. La questione della guerra giusta in Agostino*, in *Sociologia*, I, 2016, p. 14-19.
- Simonetti, M., *Teologia alessandrina e teologia asiatica al concilio di Nicea*, in *Augustinianum*, 13, 1973, pp. 369-398.
- Sini, F., *Ut iustum conciperetur bellum: guerra "giusta" e sistema giuridico-religioso romano*, in A. Calore (a cura di), *"Guerra giusta"? La metamorfosi di un concetto unico*, Milano, 2003, p. 31-76.
- Siniscalco, P., *Legislazione imperiale e conversione al cristianesimo. Una nota sul De catechizandis rudibus di Agostino*, in AA. VV., *Paideia cristiana. Studi in onore di Mario Naldini*, Roma, 1994, p. 501-520.
- Idem, *Res publica e populus nel De civitate Dei (XI. 21, XIX. 21 ss.) di Agostino d'Ippona*, in *Ius Antiquum*, 1, 1996, p. 178-181.
- Idem, *Il senso della storia: studi sulla storiografia cristiana antica*, Soveria Mannelli, 2003.
- Smith, J. W., *Augustine and the limits of preemptive and preventive war*, in *Journal of Religious Ethics*, 35/1, 2007, p. 141-162.
- Smith, T. W., *The Glory and Tragedy of Politics in Augustine's City of God*, in J. Doody, K. L. Hughes, K. Paffenroth (edited by), *Augustine and Politics*, Lanham-New York, 2005, p. 187-213.
- Solidoro Maruotti, L., *La disciplina della lesa maestà tra Tardoantico e Medioevo*, in Idem, *Profili storici del delitto politico*, Napoli, 2002, p. 1-77.

- Sordi, M., *La concezione politica di Ambrogio*, in G. Bonamente, A. Nestori (a cura di), *I Cristiani e l'impero nel IV secolo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Atti del Convegno* (Macerata, 17-18 dicembre 1987), Macerata, 1988, p. 143-154.
- Sordi, M., *Sant'Ambrogio e la tradizione di Roma*, Roma, 2008.
- Sowle Cahill, L., *Nonresistance, Defense, Violence and the Kingdom in Christian Tradition*, in *Interpretation*, 38, 1984, p. 380-397.
- Spanneut, M., *Saint Augustin et la Violence*, in *StMor*, 28, 1990, p. 79-113.
- Springer, M. S., *Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem*, in R. B. Bratož (hg.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana, 1996, p. 45-92.
- Staico, U., *La guerra giusta. Fine di un'ideologia?*, Roma, 2006.
- Stolfi, E., *Stasis, polemos e dikaiospolemos. Immagini del fenomeno bellico e nozione di "guerra giusta" nella Grecia antica*, in M. A. Fino (a cura di), *Diritti di guerra. Atti del Convegno Internazionale sul bellum iustum*, Roma, 2012, p. 23-65.
- Straub, J., *Eugenius*, in *RAC*, 6, p. 860-877.
- Strutwolf, H., *Trinitätstheologie und Christologie des Euseb von Caesarea. Eine dogmengeschichtliche Untersuchung einer Platonismus-Rezeption und Wirkungsgeschichte*, Göttingen, 1999.
- Szidat, J., *Die Usurpation des Eugenius*, in *Historia*, 28, 1979, p. 487-508.
- Idem, *Constantin bei Augustin*, in *REAug*, 36, 1990, p. 243-256.
- Idem, *Usurpator tanti nominis. Kaiser und Usurpator in der Spätantike (337-476 n. Chr.)*, Stuttgart, 2010.
- Tabacci, G., *La relazione fra i concetti di potere temporale e potere spirituale nella tradizione cristiana fino al XIV secolo*, (a cura di L. Gaffuri), Firenze, 2010.
- Tantardini, G., *Il cuore e la grazia in san'Agostino: distinzione e corrispondenza*, Roma, 2006.
- Tanzarella, S., *La guerra nel XX secolo tra oblio e mistificazioni*, in U. Curi, R. Escobar, M. Garzonio, F. Scaparro, S. Tanzarella, *I conflitti. Oltre l'inevitabilità della guerra e verso la necessità della pace*, Milano, 2003, p. 51-75.
- Testard, M., *Saint Augustin and Ciceron. I: Cicerón dans la formation et l'œuvre de saint Augustin; II: Répertoire des texts*, Paris, 1958.
- Thraede, K., *Das antike Rom in Augustins De civitate Dei. Recht und Grenzen eines verjähnten Themas*, in *JAC*, 20, 1977, p. 90-155.
- Todescan, F., *Il "giusnaturalismo" di S. Agostino*, in *E&P*, XVII/I, 2014, p. 546-558.
- Tornau, C., *Zwischen Rhetorik und Philosophie: Augustins Argumentationstechnik in De civitate Dei und ihr bildungsgeschichtlicher Hintergrund*, Berlin, 2006.
- Trapè, A., *S. Agostino: introduzione alla dottrina della grazia. Grazia e libertà*, II, Roma, 1990.
- Treloar, J. L., *Cicero and Augustine: the Ideal Society*, in *Augustinianum*, 28, 1988, p. 565-590.
- Troeltsch, E., *S. Agostino, il cristianesimo antico e il Medioevo*, introduzione e traduzione italiana a cura di F. Tessitore, Napoli, 1979.

- Tulli, M., *Platone tra musica e letteratura nel II libro delle Leggi*, in P. Volpe Cacciatore (a cura di), *Musica e generi letterari nella Grecia di età classica*, Napoli, 2007, p. 129-142.
- Turelli, G., *Audi Iuppiter. Il collegio dei feziali nell'esperienza giuridica romana*, Milano, 2011.
- Vaca, C., *Puntos para una psicología del pecado en la «Ciudad de Dios»*, in AA.VV., *Estudios sobre la «Ciudad de Dios»*, II, El Escorial, 1954, p. 269-282.
- Valentini, F. (a cura di), *Politica*, in U. Spirito (direzione e cura di), *Storia antologica dei problemi filosofici*, Firenze 1969, p. 265-279.
- Valigliano, E., *Silla e la crisi repubblicana*, Firenze, 1956.
- Van Neste, B., *Cicero and St. Augustine's Just War Theory: Classical Influences on a Christian Idea*, Florida, 2006.
- Van Omme, A. H., "Virtus": *een semantische Studie*, Utrecht, 1946.
- Vecchi, A., *Introduzione al De Civitate Dei*, Modena, 1956.
- Vecchio, A., *La strage di Tessalonica. Nuove ricerche sulla data: 389 o 390?*, in S. Felici (a cura di), *Humanitas Classica. Scritti offerti a Roberto Iacopangelo*, Roma, 1992, p. 115-144.
- Verheijen, L. M. J., *Mundus et speculum dans le Confessions de Saint Augustin*, in AA.VV., *Studi in onore di A. Pincherle*, Roma, 1967, p. 687.
- Villey, M., *La formazione del pensiero giuridico moderno*, traduzione italiana a cura di F. D'Agostino, R. D'Ettore, introduzione a cura di F. D'Agostino, Milano, 1985.
- Volpe Cacciatore, P., *I panegirici di Temistio e Pacato per l'imperatore Teodosio*, in F. Conca, I. Gualandri, G. Lozza (a cura di), *Politica, cultura e religione nell'impero romano (secolo IV-VI) tra Oriente e Occidente. Atti del Secondo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi*, Napoli, 1993, p. 315-324.
- Von Ivanka, E., *Römische Ideologie in der "Civitas Dei"*, in AA.VV., *Augustinus magister. Congrès international augustinien (Paris, 21-24 septembre 1954)*, Paris, 1955, p. 411-417.
- Wallraff, M., *Il "sinodo di tutte le eresie" a Costantinopoli (383)*, in AA.VV., *Vescovi e pastori in epoca teodosiana. XXV Incontro di Studiosi dell'antichità cristiana (Roma, 8-11 maggio 1996)*, Roma, 1997, p. 271-279.
- Waszinger, J. H., *Sull'influsso di Sallustio nella teoria della storia di Roma*, in AA.VV., *Atti del Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI centenario della conversione (Roma, 15-20 settembre 1986)*, I, Roma, 1987, p. 227-231.
- Watson, A., *International Law in Archaic Rome. War and Religion*, Baltimore-London, 1993.
- Wehrli, F., *Theoria und Humanitas: gesammelte Schriften zur antiken Gedankenwelt*, Zurich, 1972.
- Williams, S., Friell, G., *Teodosio. L'ultima sfida*, Genova, 1999.
- Wimmer, A. K., *Libido Dominandi: A Study in St. Augustine's De civitate Dei*, Munich, 1964.
- Wood, N., *Cicero's Social and Political Thought*, Los Angeles-London, 1983.
- Woodburn Hyde, W., *Paganism to Christianity in the Roman Empire*, Eugene (Oregon), 2008.
- Wulff-Alonso, F., *Roma e Italia de la Guerra Social a la retirada de Sila (90-79 a.C.)*, Bruxelles, 2002.

- Zecchini, G., *Momenti della fortuna tardoantica di Silla*, in Idem, *Ricerche di storiografia latina tardoantica*, Roma, 1993, p. 93-102.
- Idem, *Il IV libro del De civitate Dei*, in AA. VV., *Lettura del De civitate Dei, Libri I-X. Lectio Augustini XV-XVI-XVII, Settimana Agostiniana Pavese (1999-2001)*, Roma, 2003, p. 91-107.
- Idem, *Sant' Ambrogio e le origini del motivo della vittoria incruenta*, in Idem, *Ricerche di storiografia latina tardoantica. Dall'Historia Augusta a Paolo Diacono, II*, Roma, 2011, p. 109-120.
- Ziegler, J., *Zur religiösen Haltung der Gegenkaiser im 4. Jh. n. Chr.*, Kallmünz, 1970.
- Ziegler, K. H., *Völkerrechtsgeschichte*, München, 1994.